סקר וחפירות בחורבות אנושה ולבד בשפלת שומרון

עפר שיאון, עוזי עד, מוטי היימן וגיורא פרנוס

השטח שבו נערכו הסקר והחפירות[1] נמצא ממזרח לצומת רנתיס (איור 1) והוא מתפרס על פני 2.5 קמ״ר (איור 2; נ״צ רי״ח 18—2000/6608—1970; רי״י 18—500/1608—1470). בחלק המזרחי של השטח נמצאת חורבת אנושה ובחלקו המערבי — חורבת לבד. נחל מזור עובר במרכזו של השטח ומנקז אותו מערבה.

שטח הסקר והחפירות הוא חלק משפלת שומרון[2] המשתרעת בין מרכז הרי שומרון לשפלת החוף ורוחבה 6—10 ק״מ. המסלע האופייני לאזור הוא של סלעי גיר ודולומיט מגיל קנומן־טורון (תצורות בענה וורדים) היוצרים לעתים נוף טרשי (ברטוב תשנ״ה:20). הקרקע האופיינית, שמשאביה מעטים באזור, היא מסוג טרה רוסה (יעלון תשנ״ה:23). שפלת שומרון מנוקזת לים התיכון על ידי הנחלים שילה וקנה שהם חלק מאגן הניקוז של הירקון (גלעד תשנ״ה:30).

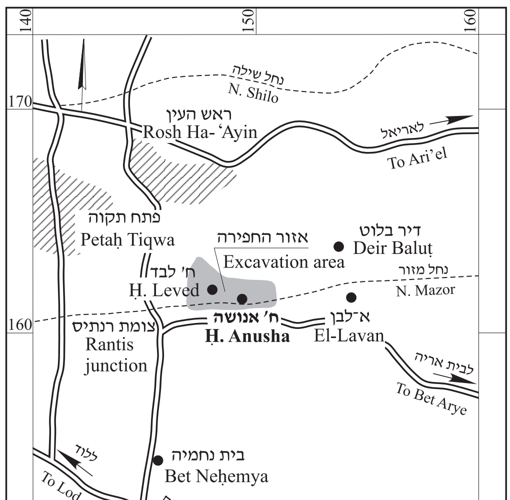

איור 1. מפת איתור.

תולדות המחקר

המחקר בשפלת שומרון החל בשנות השישים של המאה הי״ט. גרן (תשמ״ד:77—80) תיאר כפרים רבים וחורבות, ביניהן רנתיס, לבן, דיר אל־ערב וח׳רבת כפר אנשא, היא חורבת אנושה. אנשי הסקר הבריטי מסרו תיאור כללי של רוב האתרים הגדולים באזור (Conder and Kitchener 1882:291, 324, 378).

עד לשנת 1967 היה האזור סמוך לגבול המדיני, ואי אפשר היה לערוך בו מחקר ארכיאולוגי. בשנים 1972—1973 ו־1980—1981 נסקרו מפות לוד, ראש העין וכפר סבא (כוכבי ובית־אריה תשנ״ד; גופנא ובית־אריה תשנ״ז). בשנים 1979—1994 נחקר האזור על ידי ספראי (תשנ״ה; תשנ״ז; 1996) במסגרת מחקריו על שפלת שומרון אשר הציגו תמונה יישובית כוללת של האזור. בתחילת שנות השמונים פרסם פינקלשטיין (תשמ״א) את מחקרו על אודות החוות החקלאיות במורדות המערביים של השומרון, ובשנות התשעים פורסמו דוחות ראשוניים על הסקרים והחפירות במזור (עמית וזילברבוד תשנ״ז [א]; [ב]; [ג]). לאחרונה פורסם מחקרו של עד (2000) הדן בתפרוסת היישוב בהדום הר שומרון בתקופה הביזנטית.

תולדות היישוב

שפלת שומרון היתה מיושבת כבר בתקופות הניאוליתית (כוכבי ובית־אריה תשנ״ד:48, אתר 80) והכלקוליתית (כוכבי ובית־אריה תשנ״ד:81, אתר 174), ובתקופת הברונזה הקדומה (כוכבי ובית־אריה תשנ״ד:67, אתר 133). התרחבות של ממש בהתיישבות התרחשה בתקופת הברזל 2 ורבים מן האתרים המשיכו להיות מיושבים גם בתקופות הפרסית וההלניסטית (כוכבי ובית־אריה תשנ״ד: 9—10; פינקלשטיין תשמ״א; דר תשמ״ב:13—17). בתקופה הביזנטית, בדומה לאזורים אחרים בארץ, נבנו באזור עשרות יישובים ובהם כפרים במגוון גדלים, בתי אחוזה ובתי חווה ומאות מתקני שדה: גתות, בתי בד, סכרים וטרסות. בתקופות הצלבנית והממלוכית נבנתה מצודת מירבל (מגדל אפק;

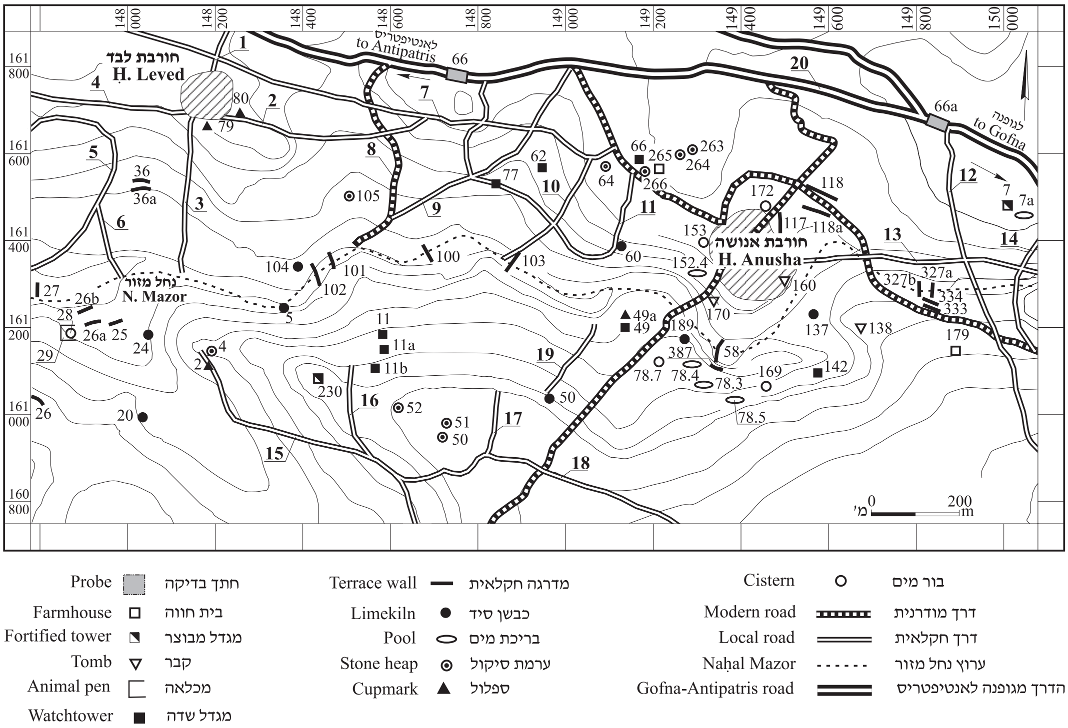

איור 2. תפרוסת האתרים בשטח הנחקר.

מגדל צדק; מג׳דל יאבא), הנמצאת כ־3 ק״מ מצפון לשטח הנחקר ואשר היתה למרכז סניורה כפרית עצמאית. לאחר הכיבוש העות׳מאני בשנת 1516 נכלל האזור בתחום דמשק, ומג׳דל יאבא השתייך למשפחות משכם (פראוור תשמ״ד: 526—561).

דרך גופנה—אנטיפטריס

דרך זו היתה אחת הדרכים הראשיות שחיברו בין גב ההר למישור החוף בתקופה הרומית (איורים 2: מס׳ 20; 3) והיא עברה דרך שתי בירות של טופרכיות: גופנה ותמנה. הדרך נמשכת בתוואים טופוגרפיים נוחים — שלוחות ארוכות המאפיינות את שפלת שומרון. הדרך נזכרת במקורות היסטוריים (ר׳ סיכום אצל פינקלשטיין 1977: 173, הערות 10, 11) והיא נחקרה בעבר על ידי קונדר וקיצ׳נר (Conder and Kitchener 1882:300, 310) ופינקלשטיין (1977). הדרך מתאפיינת באבני שפה, קירות שוליים, סלילה באיכות מעולה, רוחב מרשים, אבני מיל ומצדים (פינקלשטיין 1977: 171—178).

בתחום השטח הנחקר עובר תוואי הדרך סמוך לקו פרשת המים, בין נחל שילה בצפון לנחל מזור בדרום. במקומות אחדים לאורכה נמצאו אבני שפה גדולות וריצוף. לעתים יושר התוואי בחציבה, או בעקירה של שכבות סלע. קירות תמך בגובה מרבי של 1.3 מ׳ נמצאו בעיקר בצדה הדרומי, הפונה לערוץ נחל מזור.

חתכי בדיקה

חתך 66 (איור 2: 66, A66; תוכנית 1). בנקודה זו הדרך גבוהה כ־1 מ׳ מפני השטח, ורוחבה 8.5 מ׳. אבני השפה הצפונית שקועות היטב בקרקע ונראות בברור לאורך כ־100 מ׳. השפה הדרומית נסמכת לקיר תמך שעוביו 1.4 מ׳, הבנוי משתי שורות של אבני גוויל גדולות וביניהן מילוי של אבנים קטנות. ריצוף הדרך השתמר לאורך חלקים נרחבים והוא עשוי מאבני גוויל שטוחות, לא אחידות.

חתך A66. בנקודה זו הדרך חצובה בסלע ורוחבה 5.7 מ׳. שוליה הדרומיים תחומים בקיר שעוביו 1.8 מ׳, אשר השתמר לגובה שלושה נדבכים (1.3 מ׳). הקיר בנוי משתי שורות של אבני גוויל גדולות וביניהן מילוי של אבנים בינוניות.

בשני החתכים לא התגלו ממצאים מתארכים. על פי אבן המיל האחרונה לפני העיר אנטיפטריס,

איור 3. הדרך גופנה–אנטיפטריס, מבט למזרח.

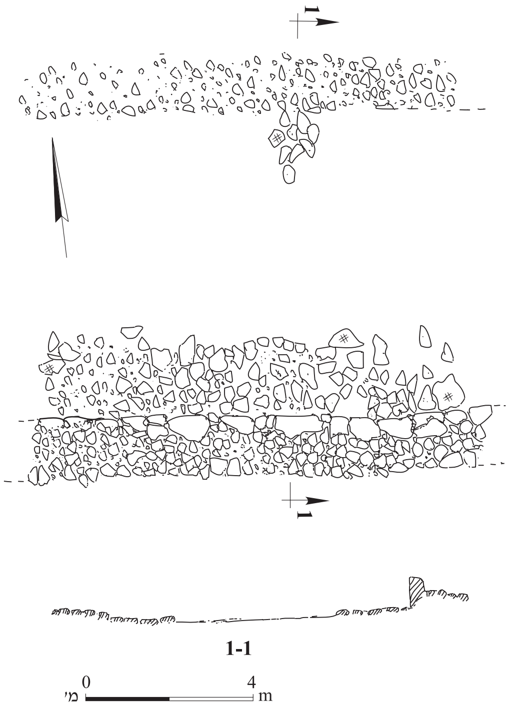

תוכנית 1. הדרך גופנה–אנטיפטריס (חתך 66).

הנושאת כתובת מימי הקיסר אלגבלוס משנת 219 לסה״נ (פינקלשטיין 1977: 177), נראה כי היא היתה בשימוש במאה הג׳ לסה״נ, אך זמן סלילתה אינו ידוע בוודאות.

חורבת אנושה

חורבת אנושה (איור 4) נמצאת בשוליים הדרומיים של רמה מקומית, מדרום לדרך גופנה–אנטיפטריס. האתר עורר את תשומת לבם של גרן (תשמ״ד: 78) ואנשי הסקר הבריטי (Conder and Kitchener 1882:324). כוכבי ובית־אריה (תשנ״ד: 110–111) תיארו יישוב בן 20 דונם הכולל בנייה מאוחרת והעריכו כי הוא שייך לתקופה ה״ערבית הקדומה״. ממצא כלי החרס תוארך על ידם לתקופות הרומית, הביזנטית, האסלאמית הקדומה והממלוכית.

בשונה ממרבית האתרים בשפלת שומרון זכתה חורבת אנושה לתשומת לב מעטה במחקרו של ספראי (1996: 126), אולי בשל שרידי הכפר הערבי שהיה במקום. הוא איתר מתחם בנוי בן 20 דונם ובו מבנה, חומות גבוהות וארבעה בורות מים.

הסקר

האתר משתרע על שטח בן 10 דונם, אך המבנים עצמם וחצרותיהם פרוסים על שטח בן שני דונם. בסקר מופו השרידים וצולמו מן האוויר; חלק מהמדרגות החקלאיות הסמוכות לאתר נמדדו אף הן (תוכנית 2). השרידים שייכים לבית חווה מן התקופה הממלוכית, שאליו נסמכו מאוחר יותר מבני הכפר הערבי. קירות בית החווה הונחו על סלע האם החשוף והם בנויים אבני גיר קשות ודולומיט שנכרו במחצבות הנמצאות מדרום לאתר ולנחל מזור.

איור 4. חורבת אנושה, מבט כללי לכיוון דרום־מערב.

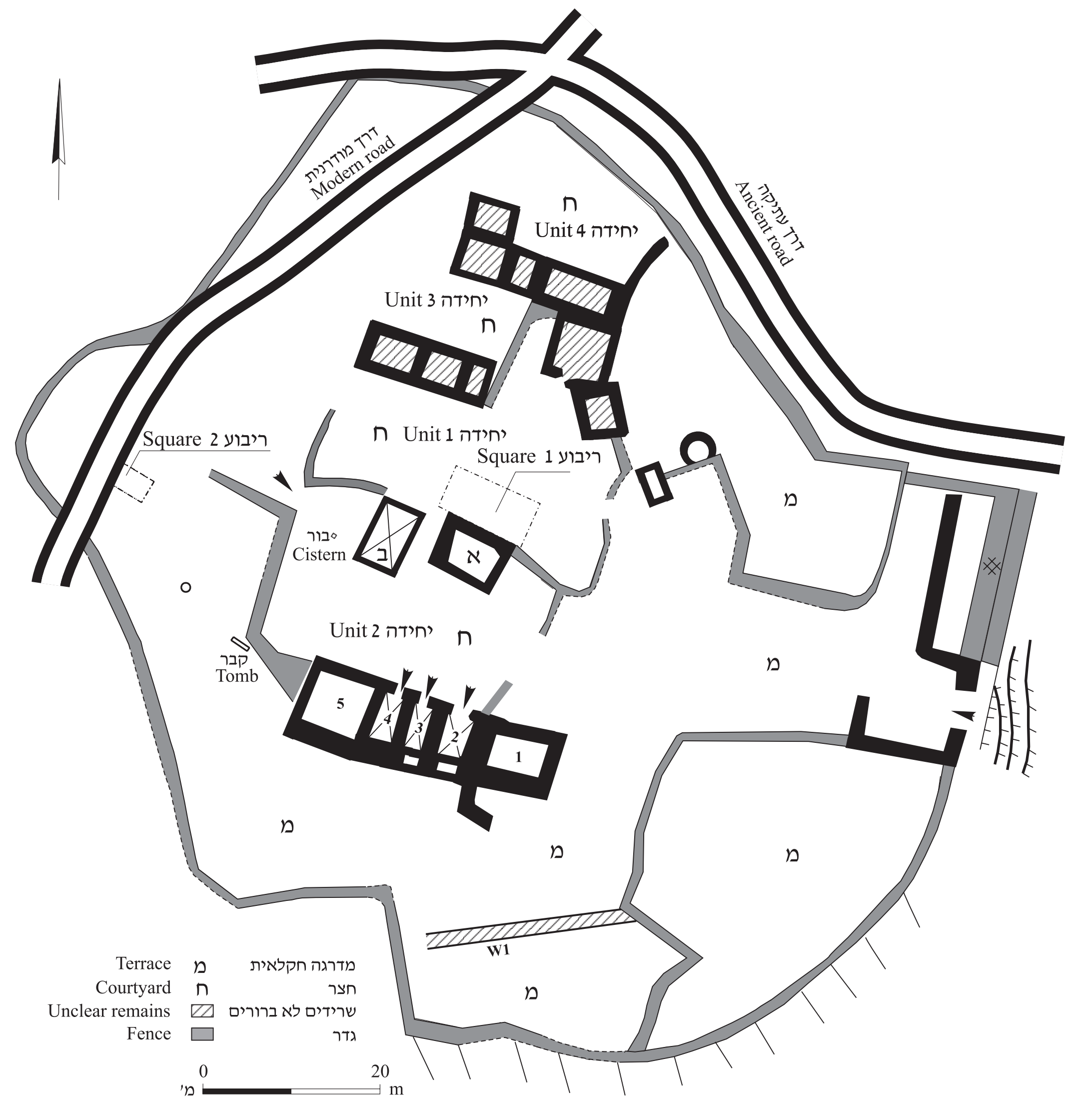

תוכנית 2. חורבת אנושה, תוכנית האתר על פי הסקר.

קירות אחדים הסמוכים למדרגה הדרומית (ר׳ למשל קיר 1 בתוכנית 2) נבנו אבני גזית מסותתות סיתות שוליים והשתמרו לגובה תשעה נדבכים (3 מ׳).

בית החווה נחלק לארבע יחידות הכוללות חצרות פתוחות וחדרים ביניהן (תוכנית 2: יחידות 1—4). החדרים ערוכים על פי רוב בטורים. בחלק הגבוה של האתר נמצאת היחידה המרכזית (מס׳ 1), המוקפת בגדרות ובמבנים מכל עבריה. בחלקה הדרומי ישנם שני חדרים (תוכנית 2: א, ב); לחדר ב קמרון חביתי. במדרון הדרומי של האתר, מדרום ליחידה 1 ובמפלס הנמוך ממנה ב־3 מ׳, נמצאת יחידה 2. באגף הדרומי של יחידה 2 יש מבנה של חמישה חדרים צמודים (1—5). לחדרים הפינתיים (1, 5) מידות דומות. חדרים 2—4 מקורים בקמרונות (7—9 מ׳ אורך). על פי רוחב החדרים ניתן להעריך כי הם שימשו לאחסון תוצרת חקלאית שנאספה, מן הסתם, על ידי חקלאי החווה. יחידות 3 ו־4 מכוסות היום צמחייה קוצנית ענפה ותוכניתם הושלמה על פי תצלום אוויר. בסקר נמצאו חרסים מהתקופות הביזנטית (איור 5: 1—4), הממלוכית (איור 5: 8, 9) והעות׳מאנית(?) (איור 5: 5—7).

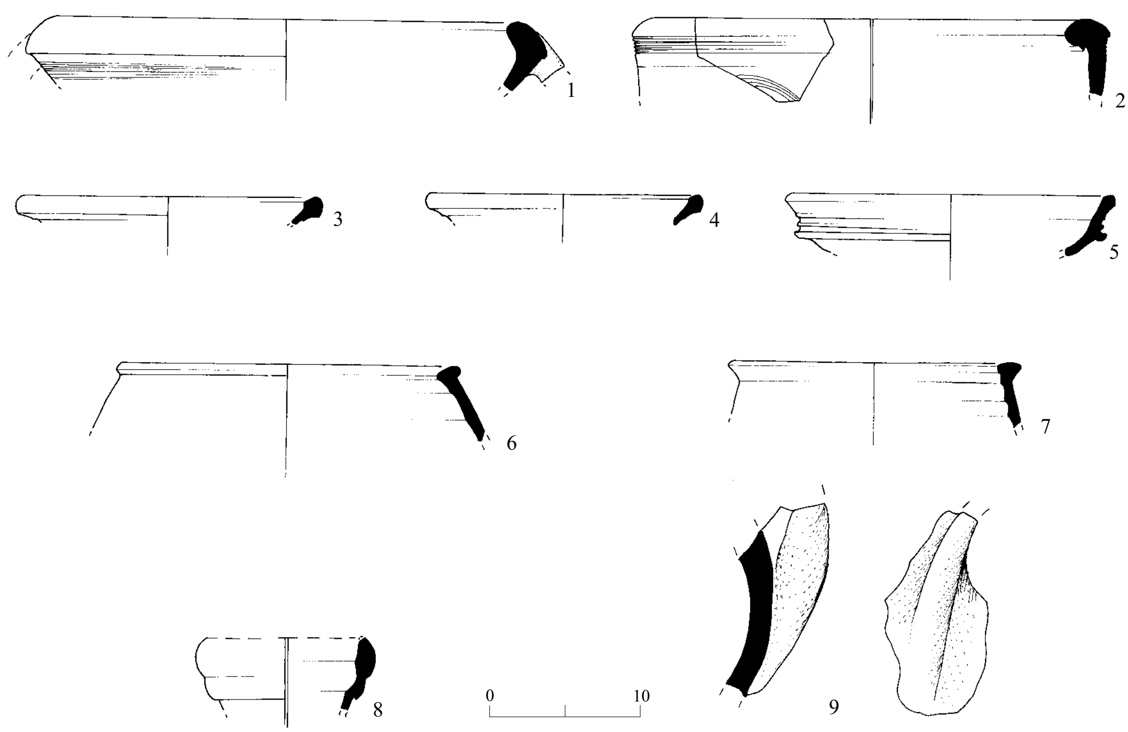

איור 5. חורבת אנושה, ממצאי הסקר.

החפירה

ריבוע 1 (7.0 × 7.5 מ׳; תוכניות 2, 3) נחפר במרכז האתר, בחלקה הדרומי של החצר הפנימית ביחידה 1, ובו נחשפו שתי שכבות מהתקופה הממלוכית. ריבוע 2 נחפר בשוליים המערביים של האתר, ממזרח לדרך היורדת לנחל מזור וסמוך לה (תוכנית 2). בריבוע זה לא נחשפו שרידים אדריכליים, אלא רק שברי כלי חרס לא־אינדיקטיביים משלהי התקופה הרומית או מראשית התקופה הביזנטית.

שכבה II. השרידים בשכבה זו (תוכנית 3; איור 6) כוללים מתקן עגול (גובה השתמרות 0.77 מ׳ בשלושה נדבכים), הבנוי היטב מאבנים מסותתות ומשולב בקירות 2006, 2007, 2014. הנדבך העליון של המתקן נוטה פנימה, עדות אולי לכיפה. אבני הנדבך האמצעי (0.30 × 0.18 × 0.54 מ׳) מותאמות היטב זו לזו. הפתח למתקן היה מצפון, דרך מסדרון (0.75 × 2.00 מ׳) התחום בקירות 2006 ו־2014, שאליו יורדות שתי מדרגות (כ־0.7 מ׳ גובה). בתחתית הדפנות המזרחית והצפונית של המתקן (קיר 2008) נמצא מדף (לוקוס 2008א;

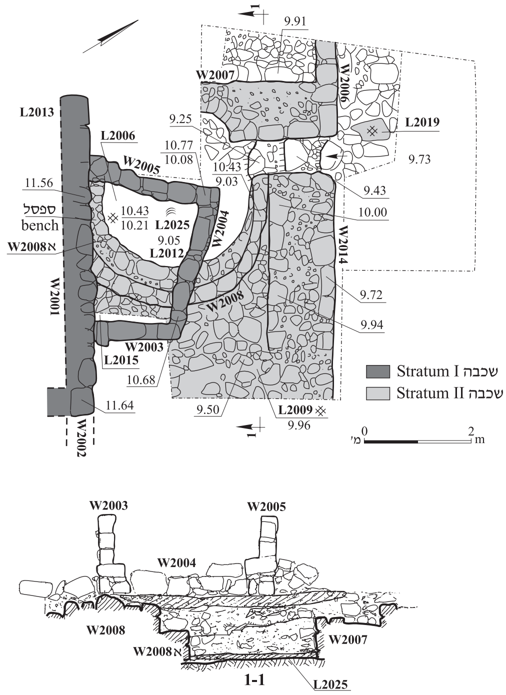

תוכנית 3. חורבת אנושה, שכבות II ו־I
(הגבהים יחסיים ולא מוחלטים).

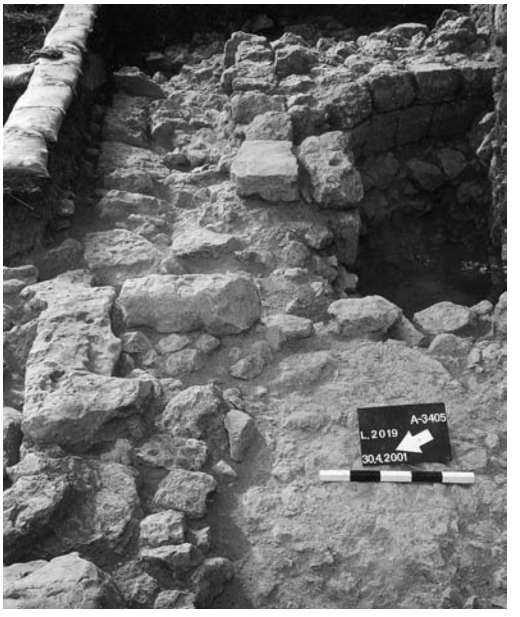

איור 6. חורבת אנושה, שכבה II, מבט למזרח.

0.6 מ׳ גובה; 0.55 מ׳ רוחב) הבנוי אבני גוויל במגוון גדלים. רצפת המתקן (לוקוס 2025) עשויה טיח (5 ס״מ עובי) שכיסה את סלע האם. בחלל המתקן (לוקוס 2012) נמצאו מפולות של אבני בנייה ועפר, שברים של כלי חרס ממלוכיים (איור 7: 1—3, 5—12), כלי זכוכית מהתקופה הביזנטית וכלים המעוטרים בטכניקת ׳מרוורינג׳ האופיינית לתקופה הממלוכית.

שכבה I. בשכבה זו נמצא חדר מלבני (1.75 × 2.50 מ׳; תוכנית 3; איור 8) שבו הובחנו שני שלבי בנייה. מהשלב הקדום נותרו אבנים אחדות של הנדבכים התחתונים של קירות 2003 ו־2005 שנבנו ללא חומר מלכד. לקירות אלה ניגשת רצפה עשויה טיח (לוקוס 2006; 5—22 ס״מ עובי). בשלב מאוחר הוגבהו הקירות באמצעות אבנים בשימוש משני, ללא חומר מלכד. מצפון לחדר וממזרח לו נמצאו קטעי רצפות (לוקוסים 2009, 2015, 2019) העשויות פתיתי גיר כתוש ואבנים קטנות. בשכבה

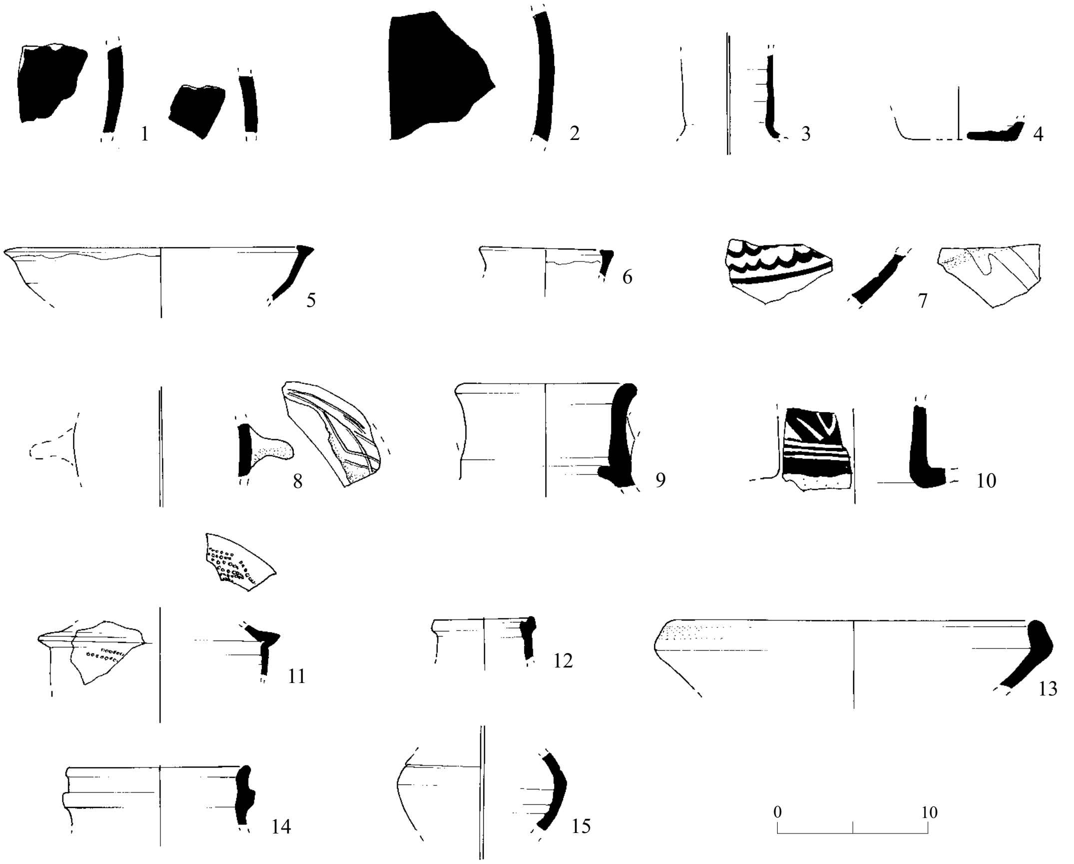

איור 7. חורבת אנושה, ממצאים מהחפירה: שכבות II (1—12) ו־I (13—15).

◂ איור 7

מס׳	הכלי	רישום	לוקוס	תיאור	תיארוך והקבלות
1	סיר בישול	2540/3	2025	טין חום בהיר 7.5YR7/4, ליבה אפורה עבה, מירוק בחוץ	המאות הי״ג–הי״ד; Pringle 1984: Fig. 3:2–4
2	סיר בישול	2540/5	2025	טין חום בהיר 7.5YR7/4, ליבה אפורה עבה, מירוק בחוץ	המאות הי״ג–הי״ד; Tushingham 1985: Fig. 45:16, 17
3	פך	2540/1	2025	טין לבן 2.5Y8/2	המאות הי״ב–הי״ד; Tushingham 1985:150, Fig. 35.35
4	בסיס פך	2540/7	2025	טין ורוד 7.5YR8/4, גריסים לבנים עבים	המאות הח׳–הט׳ לסה״נ; Avissar 1996:160, Type 9
5	קערה	2540/8	2012	טין ורוד 5YR7/4, חיפוי לבן וזיגוג ירוק בפנים ומעבר לשפה	המאות הי״ג–הי״ד; Pringle 1984:103, Fig. 7:42–44; 1986: Fig. 49:52, 54; Loffreda 1982: Fig. 9:5
6	קערה	2539/5	2012	טין ורוד 5YR7/4, חיפוי לבן וזיגוג ירוק בפנים ומעבר לשפה	ר׳ מס׳ 5
7	קערה	2539/2	2012	טין אדום כהה 2/5YR4/6, חיפוי לבן וזיגוג צהוב בפנים, עיטור בחריתה מתחת הזיגוג	המאות הי״ג–הי״ד; Pringle 1984:106–107
8	סיר בישול	2539/3	2012	טין חום בהיר 7.5YR6/4, עם תוספת חסמים, מירוק בחוץ ועיטור גיאומטרי חרות	המאות הי״ג–הי״ד; Tushingham 1985: Fig. 45:16, 17
9	אמפורה	2539/1	2012	טין אדום 10R5/6	
10	קנקן	2539/6	2012	טין צהוב־אדמדם 5YR7/6, חיפוי צהוב־אדמדם 5YR7/6, עיטור גיאומטרי אדמדם־צהוב 2.5YR4/4	המאות הי״ב–הי״ד; Avissar 1996:168–169, Fig. XIII.154, Type 28
11	פך	2539/7	2012	טין לבן 2.5Y8/2	המאות הי״ב–הי״ד; Tushingham 1985:150, Fig. 35.35
12	פך	2539/9	2012	טין חום בהיר־צהבהב 10YR6/4, גריסים לבנים דקים	
13	קערה	2532/1	2019	טין חום־אדמדם בהיר 5YR6/4, גריסים לבנים דקים	המאות הי״ב–הי״ג; Cohen-Finkelstein 1991: Fig. 9.5
14	קנקן	2525/1	2015	טין חום־אדמדם בהיר 5YR6/4, גריסים לבנים דקים	המאות הי״ב–הי״ד; Cohen-Finkelstein 1991: Fig. 6.9
15	פכית	2525/2	2015	טין אדום 10R5/6	

איור 8. חורבת אנושה, שכבה I, מבט למזרח.

זו נמצאו כלי חרס מן התקופה הממלוכית (איור 7: 13—15).

חורבת לבד

חורבת לבד נמצאת על גבעה נמוכה בשוליים הדרומיים של שלוחה רחבה הצופה אל נחל מזור בדרום ואל דרך גופנה—אנטיפטריס ונחל שילה בצפון. האתר נסקר בעבר על ידי נווה (לא פורסם), פינקלשטיין (1978: 16), כוכבי ובית־אריה (תשנ״ד: אתר 272) וספראי (תשנ״ה: 189—195; תשנ״ז).

הסקר (תוכנית 4)[3]

באתר נמצא מכלול מבנים המשתרע על שטח של 3.5 דונם שהשתמר בצורה טובה למדי והוא כולל מספר בתי חצר (ר׳ גם הירשפלד תשנ״ז:122—123). במכלול כ־50 חדרים במגוון גדלים ושלוש או ארבע חצרות — כולם בנויים סביב מרחב מרכזי (110). נראה, כי בחלקו המזרחי של המרחב המרכזי נבנו בשלב מאוחר שני חדרים (30,29). למכלול המבנים יש שלוש כניסות המוליכות אל המרחב המרכזי — שני מעברים רחבים, האחד בצפון־מזרח בין בור המים 74 לחדר (111) והשני בצפון־מערב (112), ופתח עם מסדרון מדרום (113). נוסף על כך ניתן לזהות פתחים לאחדים מן החדרים (למשל, חדרים 52, 59 ו־60). המעברים אל שתי הכניסות בצפון הוצרו בבניית קירות (106, 108) וחדרים בשלב מאוחר (ר׳ להלן).

ממערב למרחב המרכזי נמצא בית בד (חדר 101; 5 × 7 מ׳), שממנו נותר באתרו רק אגן הריסוק (׳ים׳; 2 מ׳ קוטר). אבן ריסוק (׳ממל׳) ואבן מצע התגלו משולבות בקיר בחדר 102. בחדר 107 מצא ספראי (תשנ״ז:225) אגן ריסוק נוסף. ייתכן כי החדרים המוארכים 22, 23, 58 שממערב לבית הבד (101) שימשו מחסנים.

מדרום למכלול המבנים נמצאה גורן עגולה (103; 17 מ׳ קוטר), שאליה מוליכה דרך (104; 2.5 מ׳ רוחב). הגורן הוקמה בשטח מישורי על קרקע קשה וסביבה הוקמה גדר נמוכה, כדי למנוע את פיזור התבואה. המוץ נישא עם הרוח לכיוון מזרח, בלי להפריע לתושבי האתר. כן נוקו סביב המכלול וסמוך לו שלושה ספלולים.

ארבעה סוגי קירות התגלו באתר: (א) קירות בנויים אבני גוויל וגזית עם ליבת דבש — בדרך כלל קירות המעטפת; (ב) קירות עם ציפוי דבש בפן הפנימי — הקירות הפנימיים בשלב היסוד; (ג) קירות בבנייה יבשה על הסלע; (ד) קירות דלים בבנייה יבשה שנבנו על גבי מילוי או מעל שרידים קדומים.

החפירות

החפירה נערכה בשני שטחים (צפוני ודרומי) באגף המערבי של מכלול המבנים ובשלוש נקודות בשוליים המזרחיים של האתר.

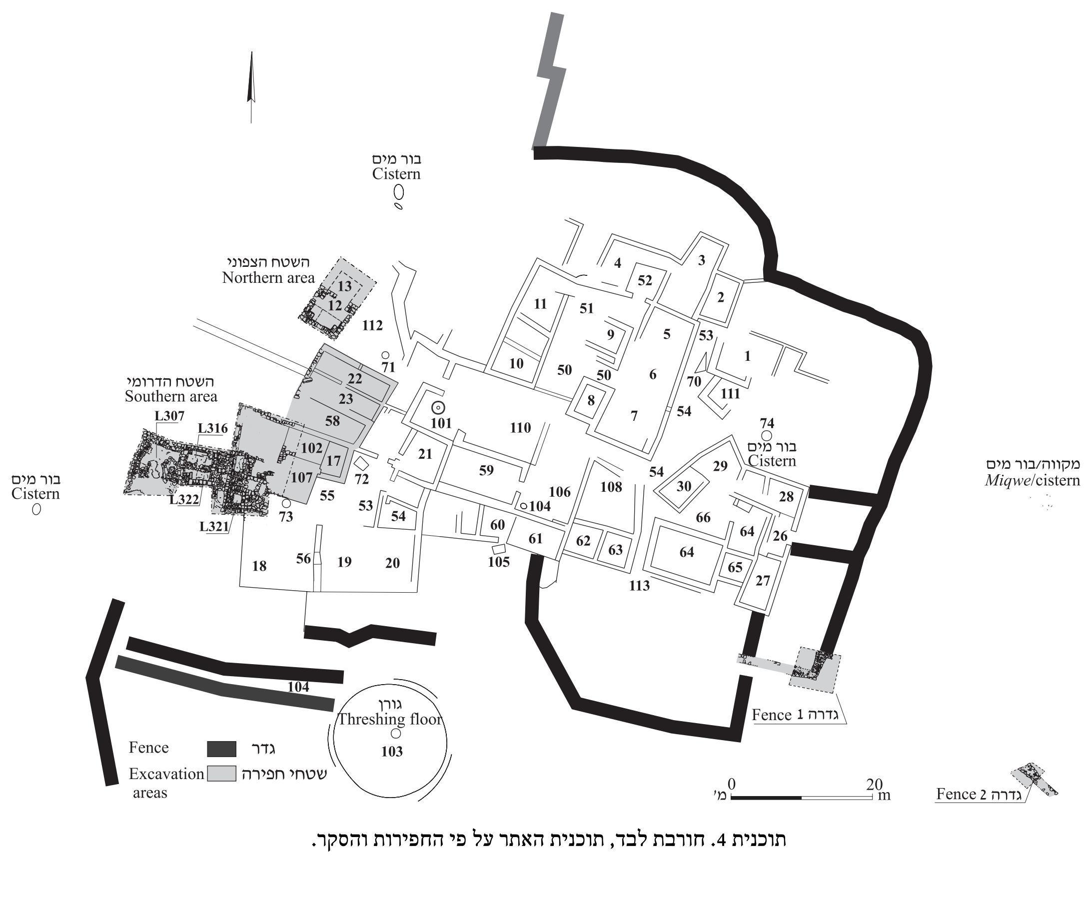

תוכנית 4. חורבת לבד, תוכנית האתר על פי החפירות והסקר.

האגף המערבי

שכבה III. בשטח הדרומי נחשפו קירות (W10, W23, W33s; איור 9; תוכנית 5) שתחמו, ככל הנראה, את מכלול המבנים בצד זה. הקירות בנויים משני פנים של אבני גזית וגוויל מסותתות למחצה וליבה מאבנים קטנות וטיט. רוב האבנים בפן החיצון מונחות כראשים ובפן הפנימי כפתינים (ר׳ למשל W10 בחלקו הדרומי). בפינה הצפונית־מזרחית של שטח החפירה נחשף חלק של חדר (לוקוס 324; 2.5 × 3.0 מ׳), שנכנסו אליו ממזרח דרך פתח בקיר 30. בפינה הדרומית־מזרחית של חדר זה התגלו אבן ריסוק (׳ממל׳) שבורה ושלושה שברי סורג משיש, שניים מהם מעוטרים בצלב.

ממערב לקיר 10 ובמרחק 1.8 מ׳ ממנו נחפר חדר מרובע (לוקוס 316; 5.0 × 5.5 מ׳) שלו פתח בקיר המזרחי (W19) ואולי גם פתח בקיר הדרומי (W13), סמוך לפינה הדרומית־מזרחית החדר. הפן החיצון של קירות 11, 18, 19 בנוי מאבני גוויל גדולות, ואילו הפן הפנימי בנוי מאבנים קטנות ובינוניות עם חומר מליטה ביניהן. קיר 13 בנוי בסדר הפוך.

בשטח הצפוני נחשף חדר מרובע (מס׳ 12; 5.6 × 6.1 מ׳; תוכנית 6), שקירותיו השתמרו לגובה של מטר אחד מעל הסלע. הפן החיצון של קירות החדר בנוי אבני גוויל מסותתות למחצה, והפן הפנימי מאבנים קטנות עם טיט אפור. הקירות מכוסים בטיח הידראולי עבה בגוון ורדרד על תשתית של טיט אפור עם חרסים גדולים. במרכז הקיר הדרומי (W17) נחשף פתח שלו אבן סף ומשני צדיו אבני מזוזה מרובעות. רצפת החדר לא נחשפה.

שכבה II. בשטח הדרומי נבנו כל הקירות מאבני גוויל מסותתות למחצה, ללא חומרי מליטה (תוכנית 5). בפינה הדרומית־מערבית של המבנה נחשף חדר קטן (L321; 2.3 × 2.5 מ׳) ובו ספסלים צמודים לקירות 22 ו־33. בחדר הצמוד לו ממזרח (L322) נחשף ריצוף אבן, שכיסה את הפן המזרחי של קיר 33 משכבה III. מצפון לחדרים אלו נבנה קיר 21 על גבי קיר משכבה III, ויחד עם קיר 25 שניגש אליו מצפון, יצרו, אולי, את הפינה הדרומית־מערבית של חצר 102 (תוכנית 5). הקיר הדרומי (W23) של חדרים 321 ו־322 נבנה בחלקו על קיר משכבה III. הפן המערבי של קיר W25b (משכבה III) פורק והוסב לספסל. בין קירות 10 ו־25 נוצר חדר קטן שרצפתו עשויה עפר מהודק (L318; 1.1 × 2.3 מ׳). בין קיר 10 וחדר 316 נוצר חדר (L305) שרצפתו עשויה אבני גוויל שהונחו על גבי מפולות. בשלוש מפינותיו של חדר 316 נבנו בשכבה זו אומנות שאליהן ניגשה רצפת עפר מהודקת (L315). בפינה הדרומית־מזרחית לא נבנתה אומנה, כנראה כדי שלא לחסום את הפתח.

בשטח הצפוני (תוכנית 6) נוסף חדר 13 שרק ראשי קירותיו נחשפו. בפינות חדר 12 נבנו אומנות

איור 9. חורבת לבד, שני החדרים המערביים, מבט לדרום.

תוכנית 5. חורבת לבד, האגף המערבי בשטח הדרומי, תוכנית וחתך.

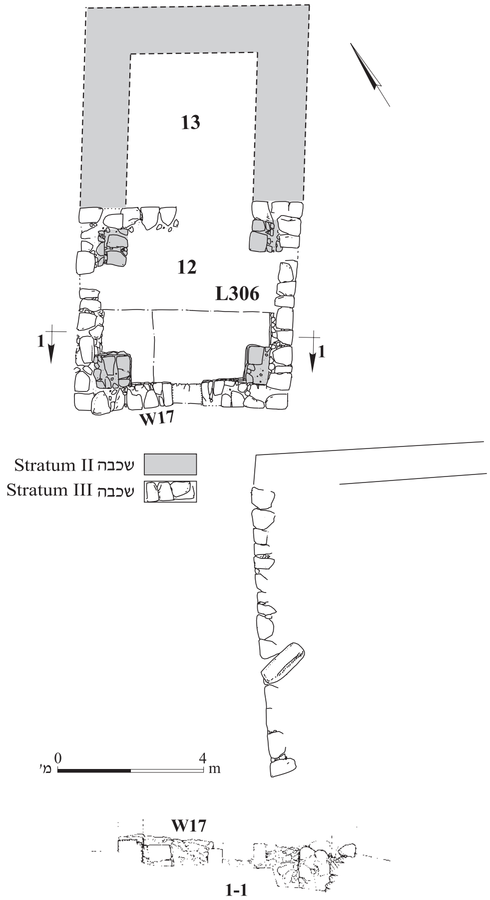

תוכנית 6. חורבת לבד, האגף המערבי בשטח הצפוני, תוכנית וחתך.

מרובעות שגם הן כוסו בטיח הידראולי עבה. הפתח בקיר 17 נסתם ובמפלס היסודות של האומנות שבחדר הונחה רצפת פסיפס גסה בצבע לבן (L306) שרק תשתיתה שרדה. הרצפה והאומנות נבנו על גבי אבני מפולת. שני החדרים, האומנות בחדר 12 והטיח ההידראולי מעידים שהם היו, לפחות בשכבה II, מקורים וסגורים וייתכן ששימשו בור איגום. לפי עובי הקירות ניתן להניח שלמבנה היו שתי קומות, או יותר.

שכבה I. בחדר 321 משכבה II הונחה בגובה הספסלים רצפה מלוחות אבן ועפר מהודק (L320). במרכז חדר 315 משכבה II, נבנה קיר בכיוון מערב–מזרח (W20) שלו פתח בחלקו המזרחי. הפתח בקיר W19 נסתם והקיר המערבי של החדר (W18) נבנה מחדש בצורה מרושלת, מאבני גוויל גדולות ללא חומרי מליטה. ממערב נחשף חדר נוסף (L307) שקירותיו (W12, W11) בנויים ברישול מאבני גוויל ובתוואי עקלתוני. סלע האם שימש רצפה.

תיארוך

על פי הממצאים שהתגלו במילוי שעל הרצפות של שכבות II–I ותחתן יש לתארך אותן לתקופה העבאסית (איור 10). כתוצאה מפעילות הבנייה הנרחבת שנעשתה בשכבה II המכלול שנמצא בשכבה III היה מעורב. אולם, כלי החרס והזכוכית מהתקופות הביזנטית והאסלאמית הקדומה שהתגלו במילוי על הסלע, במפולות, על פני השטח וסביב

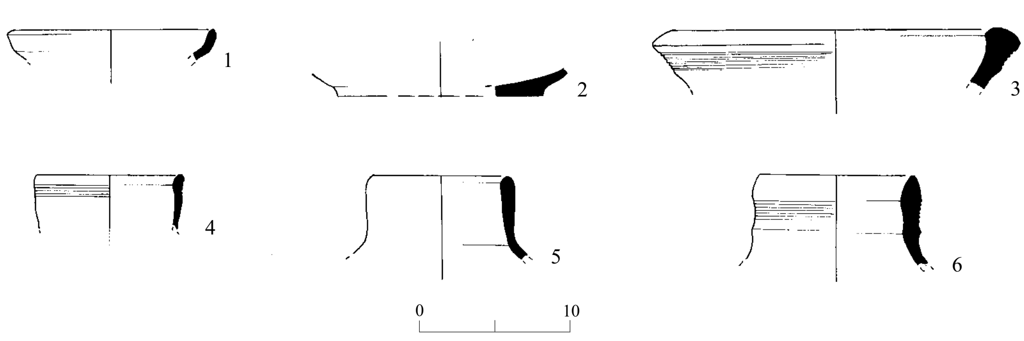

איור 10. חורבת לבד, ממצאים מהחפירה.

איור 10 ◄

מס׳	טיפוס	לוקוס	סל	צבע חרס	תיאור	מקבילות
1	קערה	320	3075/5	ורדרד	טין עם חסמים לבנים	Peleg 1989: Fig. 60:51
2	קערה	320	3075/10	ורדרד	זיגוג ירוק משני הצדדים	Whitcomb 1989:168–169
3	קדרה	320	3075/1	חום אדום	טין גס עם ליבה כהה	
4	פך	320	3075/7	לבנבן־צהבהב	טין בהיר מפולם היטב	Avissar 1996:157, Fig. XIII.129, Type 3
5	קנקן	320	3075/2	ורדרד	טין עם חסמים לבנים	Magness 1993:227–229, Form 6A
6	קנקן	321	3076/1	לבנבן־צהבהב	טין עם הרבה חסמים	Tzaferis 1983:33, Fig. 7:11–14; McNicoll, Smith and Hennessy 1982: Pl. 141:2

לשטח הנחפר מאפשרים לתארך את ראשיתה של שכבה III לתקופה הביזנטית, המאה הו׳ לסה״נ. עם זאת, יש להדגיש כי בשל שטח החפירה המצומצם לא ניתן להקיש ממנו לגבי האתר כולו.

שולי האתר המזרחיים

גדרה 1 (תוכנית 4 ; 1.4 מ׳ רוחב, 0.4 מ׳ גובה בשני נדבכים) נבנתה על סלע האם כ־15 מ׳ ממזרח ובמקביל לקיר המעטפת של מכלול המבנים. המתחם שנוצר בין הגדרה למבנים שימש ככל הנראה מכלאה.

גדרה 2 (תוכנית 4 ; 1.1—1.4 מ׳ רוחב, 0.4 מ׳ גובה בשני נדבכים) נמצאה כ־50 מ׳ ממזרח לקיר המעטפת של מכלול המבנים והיא נמשכה לאורך 15 מ׳ בכיוון צפון־מערב—דרום־מזרח. נראה ששימשה לציון גבול בין חלקות קרקע.

מקווה(?). במערה טבעית (תוכניות 4, 7 ; איור 11 ; 3.5 × 5.0 מ׳ לפחות), כ־30 מ׳ ממזרח לחורבת לבד, הותקן בימי הבית השני מקווה טהרה(?). הנחה זו מבוססת על הדמיון בין תוכנית המערה לתוכניות של מקוואות. פתח המערה נמצא בצדה המערבי ובו התמקדה החפירה. שלוש מדרגות, נחצבו בחזית המערה ותעלה לאיסוף מים הותקנה בראשן. טיח (1 ס״מ עובי) כיסה את המדרגות ובבסיס המדרגה השלישית הוא היה עשיר בגריסי אבן ; תחתית הבור היתה מטויחת בעובי 10 ס״מ. המילוי שנחשף היה נקי מממצאים. הימצאותם של מקוואות טהרה מימי הבית השני באזור זה אינה יוצאת דופן, למשל המקווה שנחשף באלעד המרוחקת כ־2 ק״מ מחורבת לבד (זילברברוד ועמית תשס״ב). נראה כי בתקופה הביזנטית הוסב המקווה לבור מים.

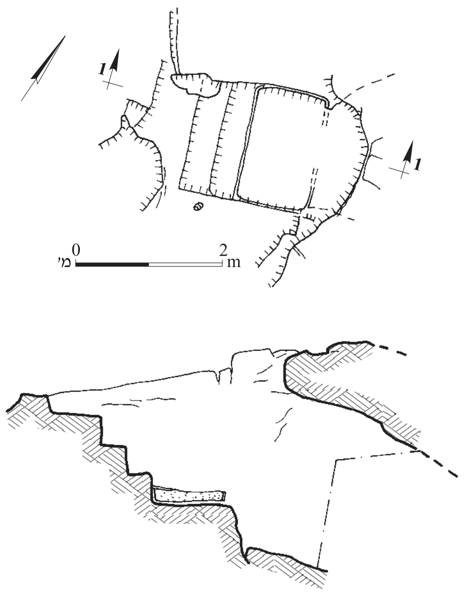

1-1

תוכנית 7. חורבת לבד, מקווה(?), תוכנית וחתך.

איור 11. חורבת לבד, מקווה(?), מבט לדרום.

סיכום תולדות האתר

על פי התוכנית של מכלול המבנים, טכניקת הבנייה של הקירות ותוצאות החפירה היו בו לפחות ארבעה שלבי בנייה (עם שלבי משנה אפשריים).

בשלב הראשון נבנו מרבית החדרים, ללא הקפדה על אחידות בגודל החדרים ובעובי הקירות ועל זוויות ישרות ביניהם.

בשלב השני נבנו חדרים 1, 29 ו־30 במרחב המרכזי (110) בצורה שלא חסמה את המעבר אליו. כן נבנו חדרים הבולטים מקירות המעטפת (2, 3) וכמה קירות בחדרים 26, 28, 60 ו־101.

בשלב השלישי נבנו קירות ללא חומרי מליטה שחילקו את המרחב המרכזי (110), את חצר 112 וחדר 321; הוקמו כמה קירות (חדרים?) בכניסות הצפוניות, נסגר המעבר בין חדר 316 לחצר 102, עובו קירות והוכנסו שינויים ארכיטקטוניים באזור בית הבד (101).

בשלב הרביעי, שזוהה רק בחפירה באגף המערבי, חולק חדר 316 לשניים והוסף חדר 14. נוסף על כך הוגבהו הקירות והורמו רצפות האבן שנבנו על גבי מפולות וקירות קדומים.

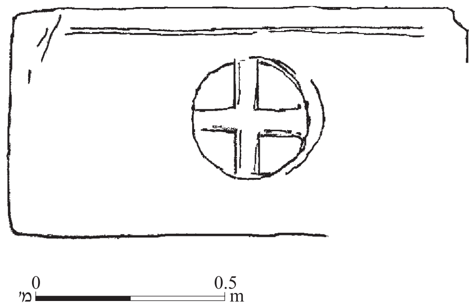

איור 12. חורבת לבד, משקוף עם צלב.

מסביב למבנה, במרחק של 10–15 מ׳ ממנו, נסקרו גדרות אבן שיצרו משטחים מורמים בינן לבין קירות המעטפת של מכלול המבנים. קירות ברוחב שתיים–שלוש אבנים ובגובה נדבך או שניים חיברו בין הגדרות לקירות המעטפת וחילקו את המשטחים הללו. כל הגדרות בנויות בבנייה יבשה וייתכן שהן היו מכלאות צאן או בקר.

על פי מקווה הטהרה נראה שחורבת לבד נושבה כבר בימי הבית השני ותושביה היו יהודים. מרבית השרידים הנמצאים באתר נבנו, ככל הנראה, במהלך המאה הו׳ לסה״נ והוא המשיך להתקיים עם מעט שינויים עד לתקופה העבאסית. בתקופה זו חיתה בו אוכלוסייה נוצרית, כפי שמעיד הצלב על משקוף אבן (איור 12) שנחשף באגף המזרחי. שברי הסורג המעוטרים בצלבים מעידים על קיומה של קפלה או מנזר באתר.

בתי חווה

בית חווה 265. בית החווה נמצא כ־250 מ׳ צפונית־מערבית לחורבת אנושה (איורים 2, 13; תוכנית 8; 6.2 × 8.1 מ׳). המבנה השתמר לגובה מרבי של שלושה נדבכים; אחדים מקירותיו בנויים שני פנים של אבני גוויל שהושתתו על סלע האם, אשר שימש גם ריצוף. לשני חדרי המבנה (L504, 2.5 × 4.0 מ׳; L506, 2.5 × 4.2 מ׳) היו כנראה פתחים לכיוון צפון. הקיר הצפוני נמשך מזרחה, מעבר לקו המבנה, ושימש אולי קיר תוחם למכלאה. במבנה נמצאו מעט חרסים; רובם התגלו בחדר 504 ומצפון

איור 13. בית חווה 265, מבט למערב.

לקירות 3 ו־6, חלקם כלים מיובאים מטיפוס LRC (איור 14: 2—5, 10) והשאר כלים מקומיים, מהתקופות הביזנטית (איור 14: 8) והאסלאמית הקדומה (איור 14: 1, 7, 9). חרסים מהתקופות ההלניסטית (איור 14: 12) והרומית (איור 14: 11, 13) נמצאו על סלע האם (איור 14; L504, L506).

בית חווה 179. בית החווה נמצא במרכזו של מדרון מדרום לנחל מזור (איורים 2, 15; תוכנית 9; 6 × 13 מ׳; עובי קירות 1.0—1.3 מ׳). למבנה שני חדרים: צפוני (1; 4.0 × 5.2 מ׳) ודרומי שצורתו טרפז (2; 3.5 × 3.9 מ׳). המבנה השתמר לגובה מרבי של חמישה נדבכים; קירות המעטפת 1, 3, 5 בנויים שני פנים של אבני גוויל. הקיר הצפוני (W1; רוחב 1.3 מ׳) רחב מיתר הקירות ונועד, ככל הנראה, לתמוך

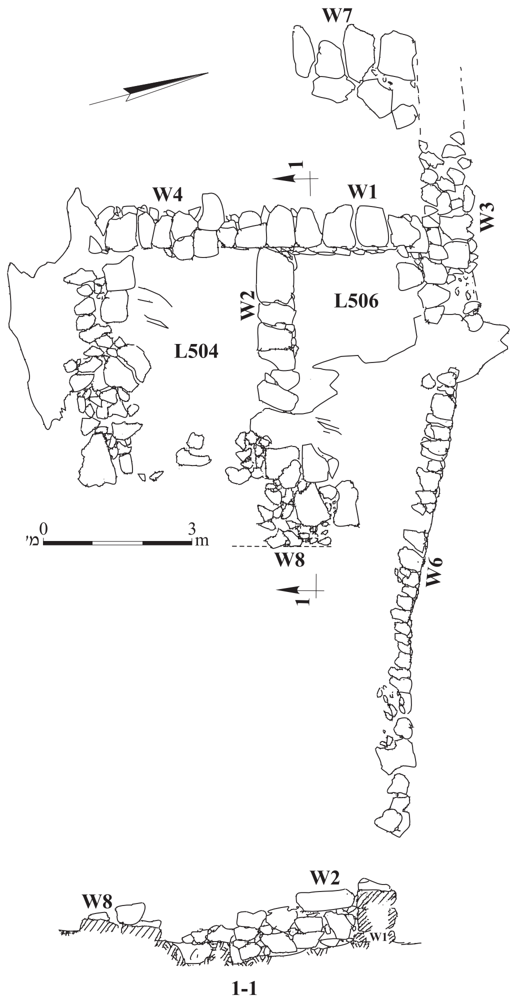

תוכנית 8. בית חווה 265, תוכנית וחתך.

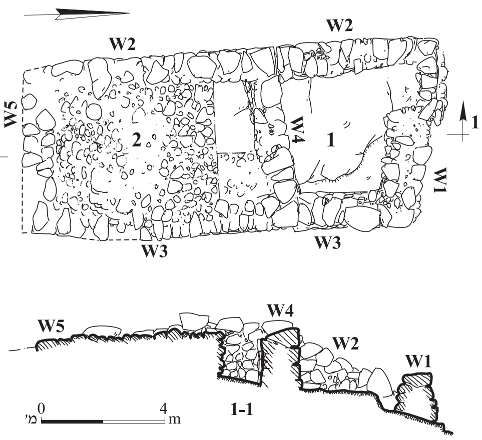

תוכנית 9. בית חווה 179, תוכנית וחתך.

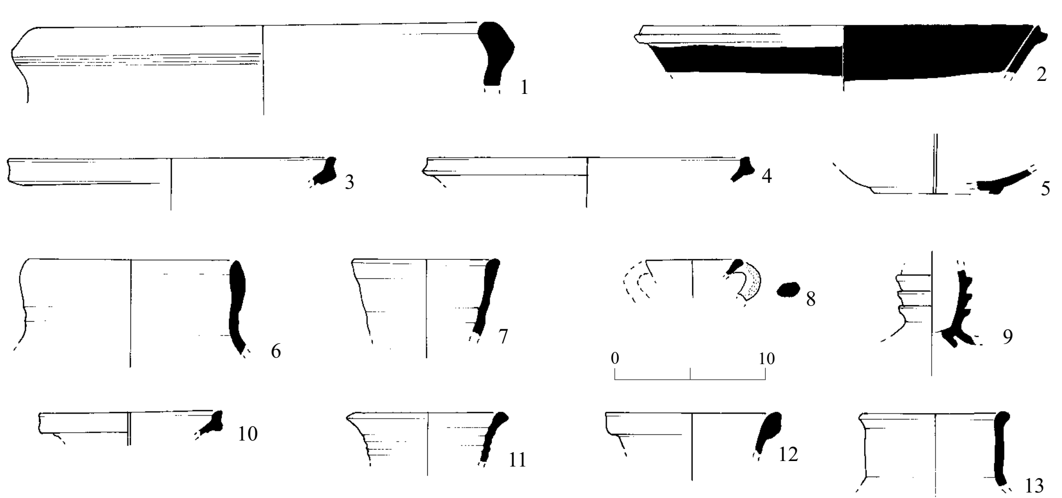

איור 14. בית החווה 265, הממצאים.

איור 15. בית חווה 179, מבט לדרום־מערב.

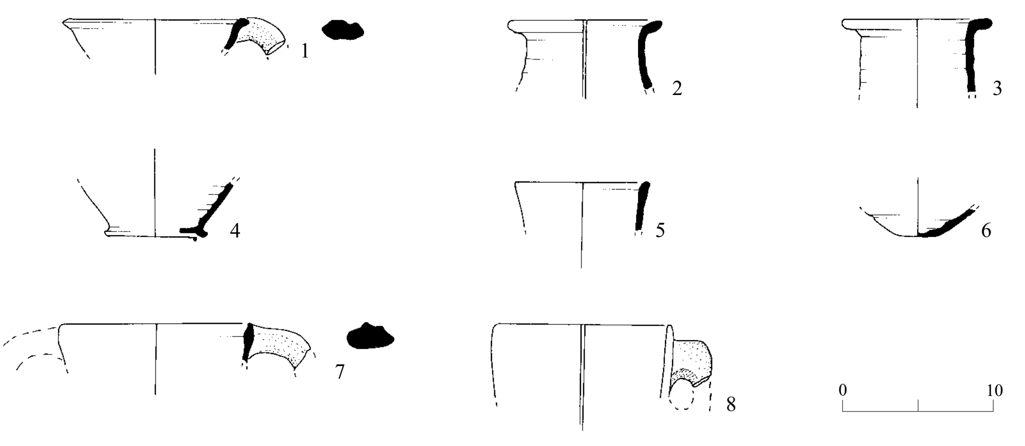

איור 16. בית החווה 179, הממצאים.

במבנה כנגד המדרון. בפינה הצפונית־מערבית של המבנה היה כנראה פתח (1 מ׳ רוחב), החסום היום.

בחפירה נמצא שהמבנה הוקם על הסלע ומולא באבנים במגוון גדלים בצפיפות רבה; חלקו העליון של מילוי האבנים היה מפולס. לא נמצאה רצפה ואף לא פתח ברור. על פי הדמיון האדריכלי לבתי חווה פשוטים הפזורים ברחבי הארץ, נראה שזהו מסד לבית חווה שקירותיו נהרסו (למשל, כהן תשמ״ב: אתר 110; גולדפוס וגולני תשנ״ג: אתרים 354 ו־367; שיאון תשנ״ד). במילוי האבנים היו מעורבים חרסים וכלי אבן המתוארכים למן שלהי התקופה ההלניסטית–הרומית (איור 16: 1–6, 8) ועד לתקופות הרומית–הביזנטית (איור 16: 7). על פי ממצאים אלה לא ניתן לקבוע בוודאות את זמן בנייתו של המבנה, אך ניתן לשער שהוא שימש בתקופה הביזנטית.

מתקנים

א. מגדלי שדה (איור 2)

שמונה מגדלי שדה נחפרו באזור הנחקר, חמישה מהם בגדה הדרומית של נחל מזור, מהם שלושה (איור 2: מס׳ 11, 11a, 11b) מקובצים ושלושה (איור 2: מס׳ 62, 66, 77) מקובצים בגדה הצפונית. המגדלים מחולקים לשני טיפוסים: מרובעים ועגולים.

מגדלים מרובעים

מגדל 11. למגדל חדר אחד (תוכנית 10; איור 17; L100; 3.20 × 3.75 מ׳) וחצר (L103). המגדל השתמר לגובה שני נדבכים, למעט פינתו הדרומית־

מערבית, שם שרדו שלושה נדבכים (0.9 מ׳ גובה). הכניסה למגדל נעשתה מהחצר דרך פתח בקיר 3. הסלע שימש רצפת המגדל; החללים בו מולאו באבנים קטנות. מדרום לקיר 4 נמצא חלק מקיר נוסף, שייעודו לא ברור מפאת השתמרותו החלקית. ייתכן שקיר 5 היה חלק מחדר נוסף שנסמך למגדל מדרום. שלושה מטרים מפינתו הדרומית־מערבית של המבנה נמצא ספלול חצוב בסלע (0.45 מ׳ קוטר; 0.3 מ׳ עומק). שלושה חרסים נמצאו: אחד מראשית התקופה הרומית (איור 18: 1) ושניים מהתקופות הביזנטית והאסלאמית הקדומה (איור 18: 2, 3).

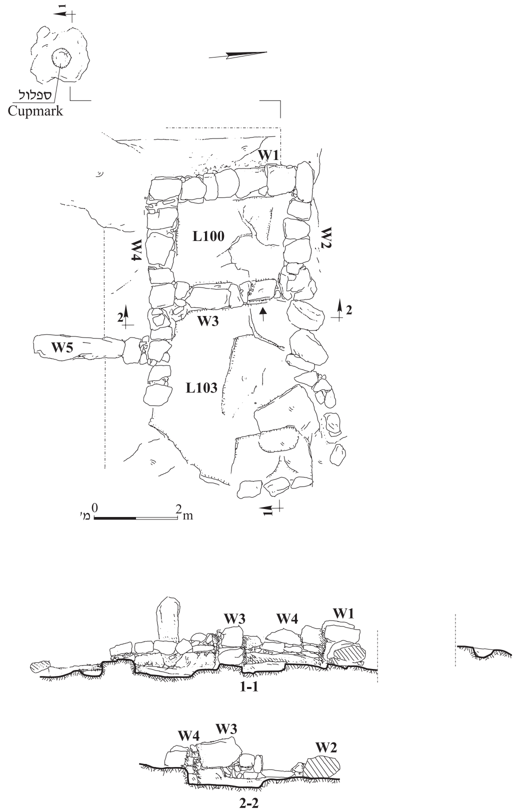

תוכנית 10. מגדל שדה 11, תוכנית וחתכים.

איור 17. מגדל שדה 11, מבט לצפון.

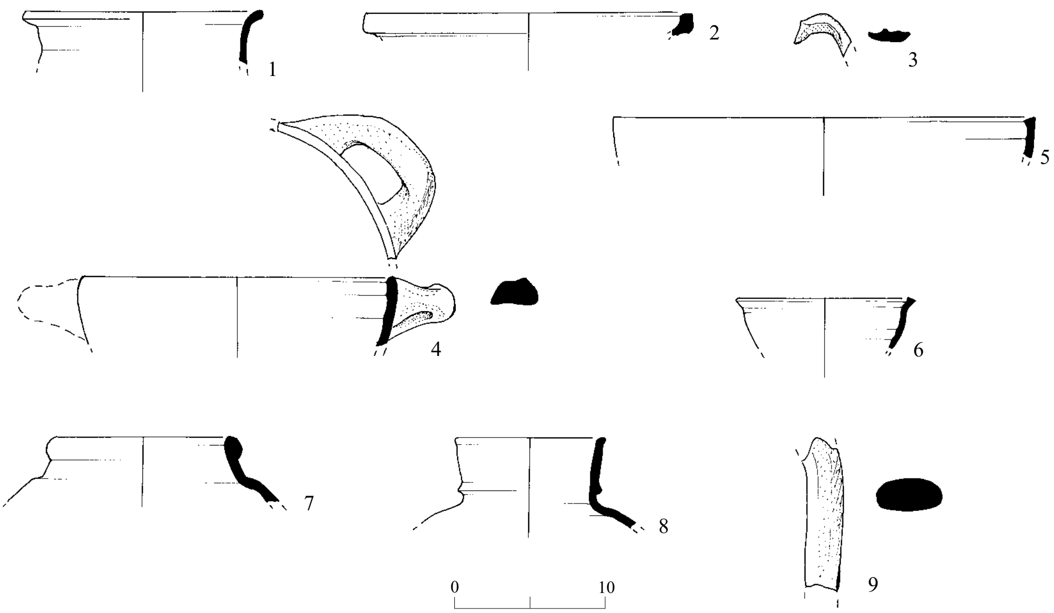

איור 18. הממצאים ממגדלים 11 (1–3), 11a (4–6) ו־11b (7–9).

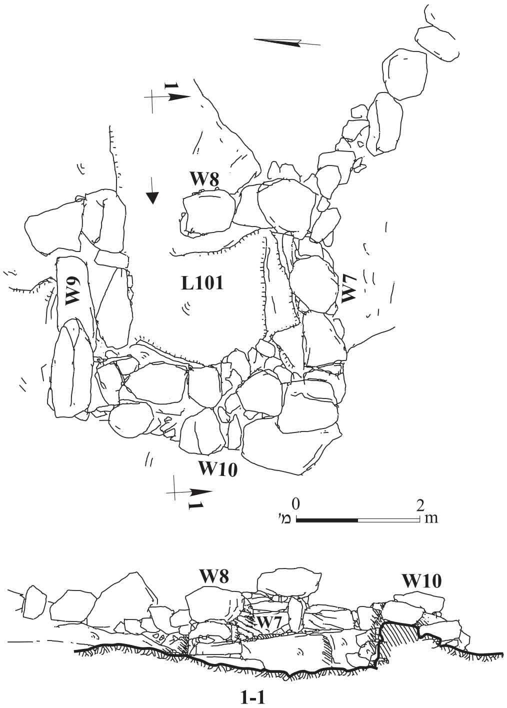

תוכנית 11. מגדל שדה 11a, תוכנית וחתך.

איור 19. מגדל שדה 11a, מבט למערב.

מגדל 11a. המגדל בנוי על סלע האם המשופע (תוכנית 11; איור 19) ולו חדר אחד (L101; 4.6 × 4.6 מ׳) וממזרח לו חצר. קירות המעטפת רחבים במיוחד (1.0–1.5 מ׳) ונועדו לשאת לוחות קירוי כבדים. הפתח (0.95 מ׳ רוחב) נמצא בקיר המזרחי (W8) וסלע האם שימש רצפה. על פי החרסים שנמצאו על הסלע ניתן לתארך את סוף הפעילות בו לתקופה הביזנטית (איור 18: 4–6).

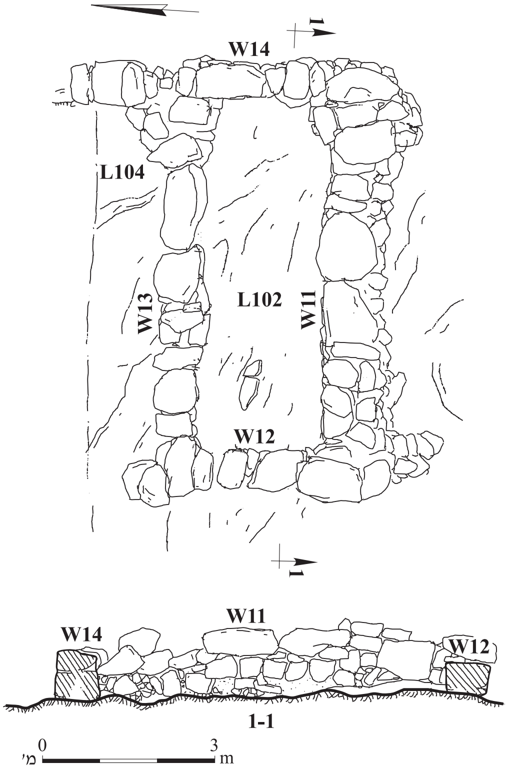

תוכנית 12. מגדל שדה 11b, תוכנית וחתך.

איור 20. מגדל שדה 11b, מבט למזרח.

מגדל 11b. מגדל זה השתמר לגובה רב יותר מבין שלושת המגדלים. צורתו מלבנית (תוכנית 12; 6.2 × 7.5 מ׳) ולו חדר אחד (L102) וחצר סמוכה (איור 20; L104). קירות המעטפת (1.3 מ׳ עובי מרבי) השתמרו לגובה מרבי של ארבעה נדבכים (1.4 מ׳) והפתח נמצא בחלק הצפוני של קיר 14. שלושה חרסים נמצאו במגדל, אחד מהם מסוף התקופה הפרסית, או מהתקופה ההלניסטית (איור 18: 7) ושניים מסוף התקופה ההלניסטית, או תחילת

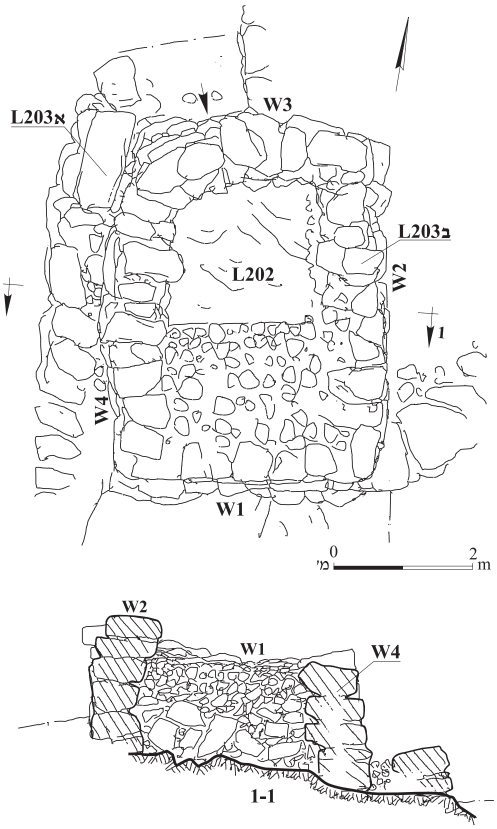

תוכנית 13. מגדל שדה 62, תוכנית וחתך.

איור 21. מגדל שדה 62, מבט למזרח.

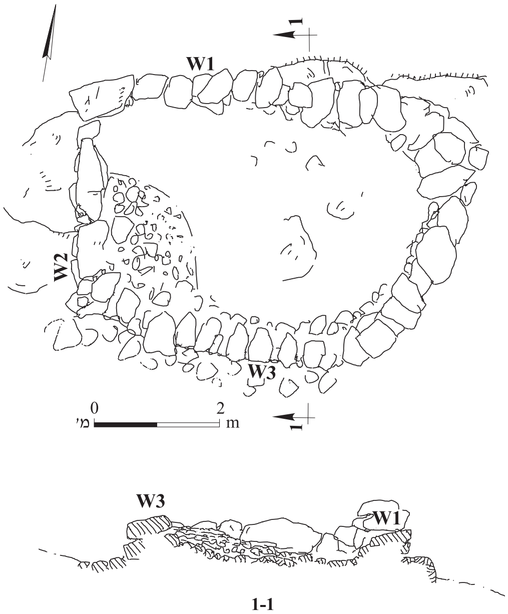

תוכנית 14. מגדל שדה 66, תוכנית וחתך.

איור 22. מגדל שדה 66, מבט למזרח.

התקופה הרומית (איור 18: 8, 9). אלה מעידים, ככל הנראה, על פעילות המגדל בתקופות אלו.

מגדל 62. המגדל נמצא מצפון לנחל מזור, בצדו המערבי של ערוץ מקומי. המגדל מלבני (תוכנית 13; איור 21; 4.0 × 5.5 מ׳) ובנוי מאבני גוויל מעובדות. קירות המעטפת (1.0–1.3 מ׳ עובי) הונחו על סלע האם. המגדל השתמר לגובה של תשעה נדבכים (1.8 מ׳) והפתח נמצא ככל הנראה בקיר הצפוני (W3). גרם מדרגות בנוי אבנים נסמך אל הקירות המערבי (W4) והצפוני (W3) מצדם החיצון. רצפת המגדל עשויה מילוי אבנים קטנות בעובי של כ־1 מ׳ על סלע האם. לא נתגלה ממצא מתארך.

מגדל 66. המגדל נמצא מצפון לנחל מזור, בצדו המערבי של ערוץ מקומי. המגדל סגלגל (תוכנית 14; איור 22; 4.5 × 6.5 מ׳) וקירותיו בנויים מאבני גוויל מעובדות (1 מ׳ עובי) שהשתמרו לגובה שני נדבכים (0.6 מ׳). מפאת השתמרותו הדלה לא אותר

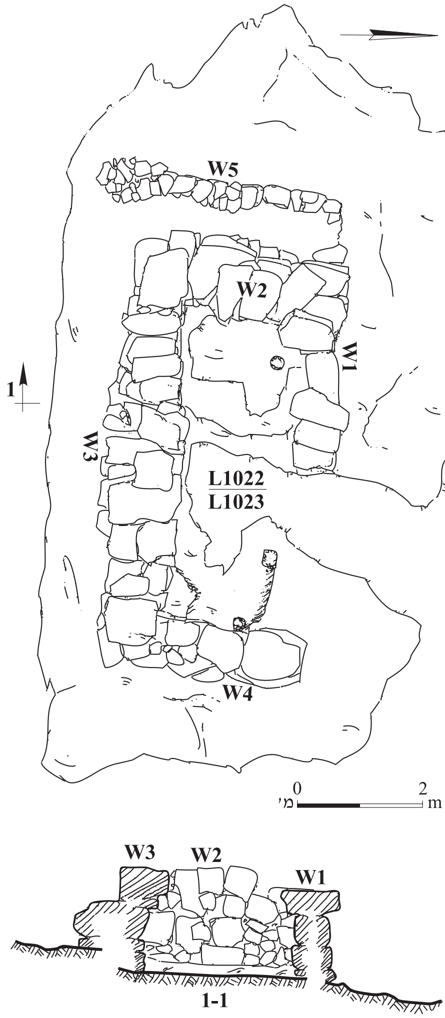

תוכנית 15. מגדל שדה 142, תוכנית וחתך.

הפתח. רצפת המגדל, שהשתמרה בחלקה, עשויה מילוי של אבנים קטנות. לא נתגלה ממצא מתארך.

מגדל 142. המגדל נמצא כ־50 מ׳ מדרום לנחל מזור, בשוליים המזרחיים של שטח שבו טרסות חקלאיות. המגדל מלבני (תוכנית 15; 3.50 × 6.75 מ׳) וצמודה אליו גדר ממערב (W5). קירות המעטפת בנויים מאבנים גדולות (1.0 × 1.5 × 1.0 מ׳; איור 23) שהשתמרו לגובה ארבעה נדבכים (1.2—1.5 מ׳). הסלע יושר קלות ושימש רצפה. הפתח (1.5 מ׳ רוחב) נמצא בפינה הדרומית־מזרחית, וממנו השתמרו פותה עגולה ומגרעת מרובעת חצובות בסלע. בפינה הצפונית־מערבית של המגדל נמצא ספלול חצוב ברצפה (0.15 מ׳ קוטר, 0.1 מ׳ עומק). על פי החרסים שנמצאו על הרצפה (L1023; איור

איור 23. מגדל שדה 142, מבט לצפון־מערב.

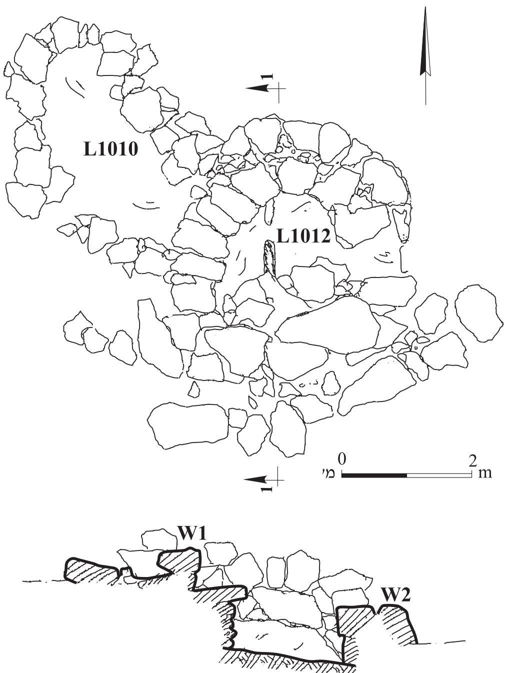

תוכנית 16. מגדל שדה 49, תוכנית וחתך.

12:24—15) ניתן לתארך את בנייתו למאה הא׳ או הב׳ לסה״נ והוא פעל גם בתקופות הביזנטית והאסלמית הקדומה (לוקוס 1022 איור 1:24—11). בשבר גוף של אחד החרסים בולט עיטור של מגן דוד בתוך מדליון שקוע (איור 9:24).

מגדלים עגולים

מגדל 49. המגדל נמצא על שלוחה כ־100 מ׳ מדרום לנחל מזור, בשוליים המזרחיים של שטח שיש בו טרסות חקלאיות (איור 2). למגדל (3.5 מ׳ קוטר; L1012; תוכנית 16; איור 25) נספחת גדר סגלגלה

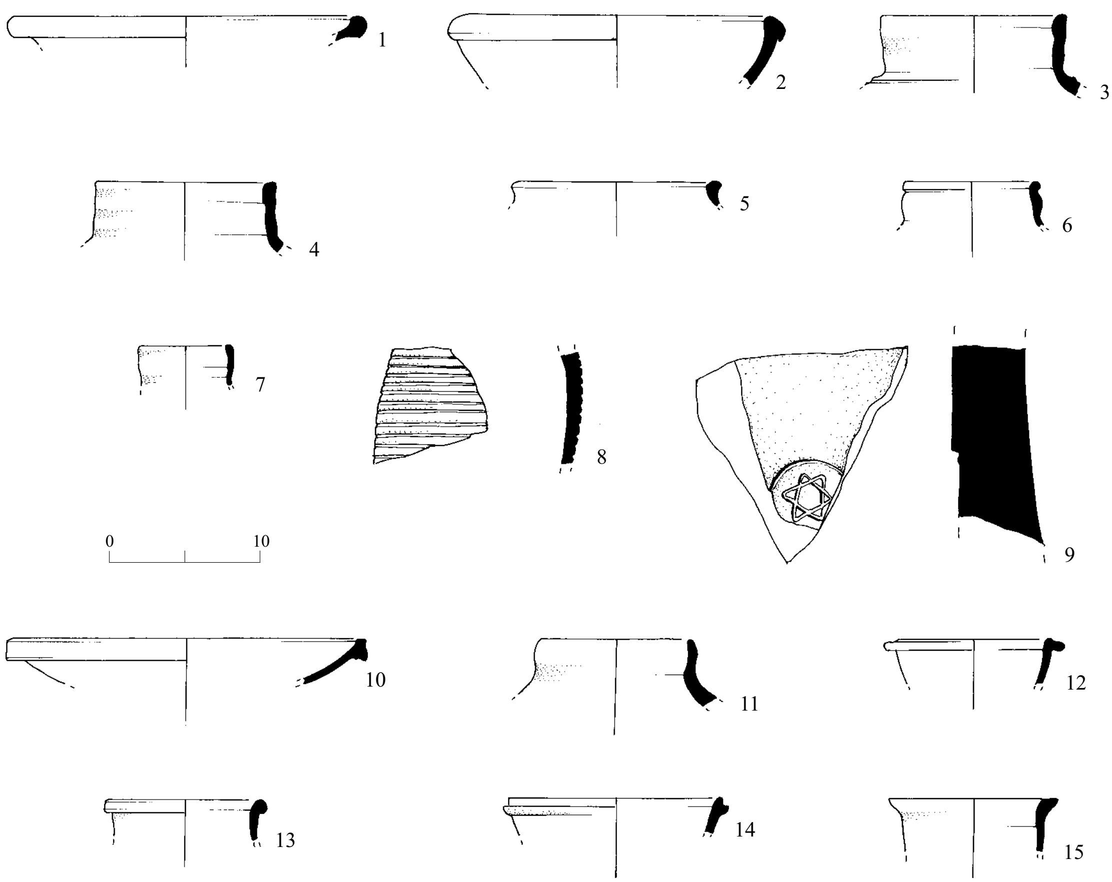

איור 24. מגדל שדה 142, הממצאים.

איור 25. מגדל שדה 49, מבט לדרום.

איור 26. ספלול ליד מגדל שדה 49, מבט לצפון.

ממערב (L1010; 2.2 × 3.5 מ׳). קיר המעטפת בנוי בחלקו משני פנים של אבני גוויל (1.0—1.5 מ׳ עובי) והוא השתמר לגובה ארבעה נדבכים (1.2 מ׳). הסלע פולס ושימש רצפה; הפתח (0.6 מ׳ רוחב) נמצא בצדו המזרחי. במרחק 11 מ׳ מצפון למגדל נמצא ספלול חצוב בסלע (איור 26; 0.25 מ׳ קוטר; 0.1 מ׳ עומק). על פי רוב החרסים שנמצאו על הרצפה (איור 27: 1—5, 7) ניתן לתארך את הפעילות במגדל לתקופה הביזנטית, אף כי נמצא גם בסיס פך מהתקופה העבאסית (איור 27: 6).

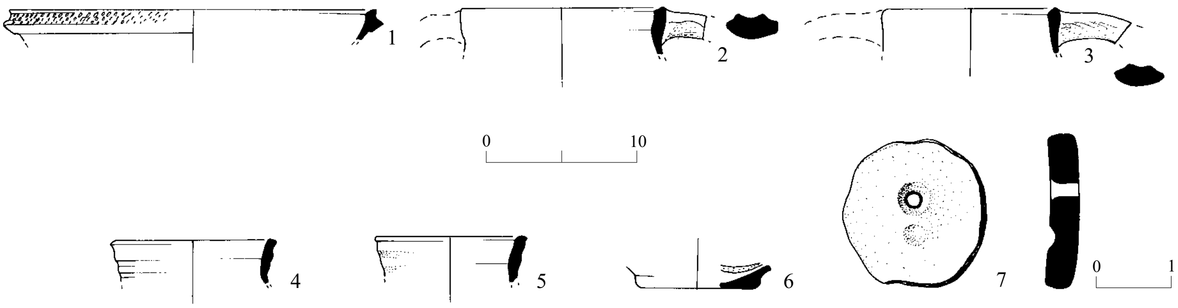

איור 27. מגדל שדה 49, הממצאים.

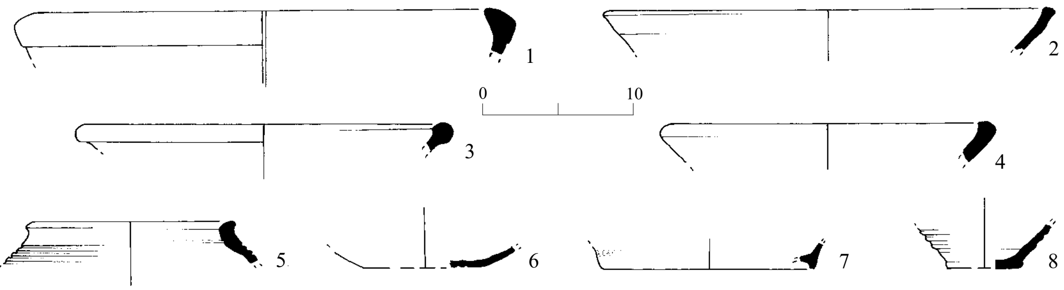

איור 28. מגדל שדה 77, הממצאים.

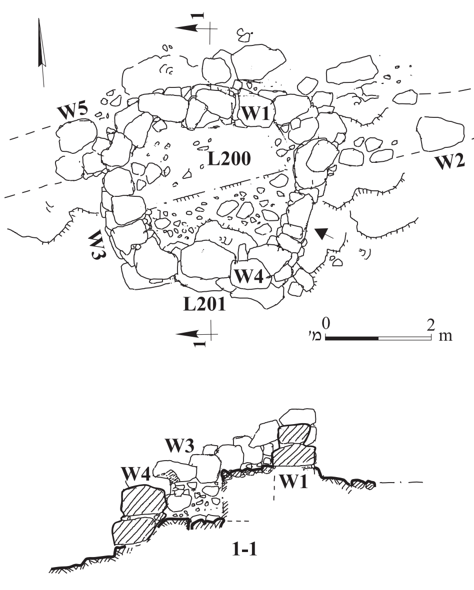

תוכנית 17. מגדל שדה 77, תוכנית וחתך.

מגדל 77. המגדל נמצא כ־100 מ׳ מצפון לנחל מזור, בתוך מקבץ המגדלים במרכז שטח שבו טרסות חקלאיות (איור 2). למגדל (3.75—4.00 מ׳ קוטר; תוכנית 17) ניגשות מדרגות חקלאיות ממזרח וממערב. קירות המעטפת, הבנויים מאבנים גדולות (0.5 × 0.8 × 1.0 מ׳), השתמרו לגובה שלושה נדבכים (1 מ׳). הסלע יושר קלות ושימש מצע לבניית הקירות. מפאת השתמרותו הדלה של המגדל לא נמצא הפתח, אך גרם מדרגות בנוי אבנים שנמצא סמוך לקיר הצפוני מרמז על מקומו. רצפת המגדל העשויה מילוי אבנים קטנות נמצאה כ־0.8 מ׳ מעל סלע האם. על פי החרסים שנמצאו על הרצפה (איור 28:1—8) ניתן לתארך את הפעילות במגדל, ואולי אף את הקמתו, לתקופה הביזנטית. הפעילות פסקה בתקופה האסלאמית הקדומה.

סיכום

מגדלי השדה נמצאו בקרבת המדרגות החקלאיות או בתחומן (טבלה 1). תפקידם נדון בהרחבה על ידי דר (תשמ״ב:148—195) במחקרו על מערב השומרון, ונראה שהם שימשו מלונות שנועדו לצורכי החקלאים. קירות המגדלים והרצפות נמצאו על סלע האם שיושר קלות ברוב המקרים. לעתים הונחו הרצפות על שכבת מילוי של אבנים שנאספו מהמדרגות החקלאיות. בכל המגדלים, למעט מגדל 11b, נמצאה עדות לפעילות בתקופות הביזנטית והאסלאמית הקדומה. לא מן הנמנע אפוא, שהם

טבלה 1. מגדלי השדה (מידות במטרים)

מס׳	נ״צ (רי״י)	אורך	רוחב	מיקום	תיארוך הקירמיקה
11	14858/16117	3.75	3.2	טרשים	התקופות הרומית, הביזנטית–האסלאמית הקדומה
11a	14858/16115	4.6	4.6	טרשים	התקופה הביזנטית
11b	14854/16110	7.2	6.5	טרשים	התקופות הפרסית–ההלניסטית, הרומית
49	14914/16102	קוטר 3.4—3.6		מדרגות חקלאיות	התקופות הביזנטית–האסלאמית הקדומה
62	14895/16155	5.5	4.0	מדרגות חקלאיות	-
66	14915/16155	6.5	4.5	מדרגות חקלאיות	-
77	14885/16152	קוטר 3.75—4.0		מדרגות חקלאיות	התקופות הביזנטית–האסלאמית הקדומה
142	14956/16150	6.75	3.5	מדרגות חקלאיות	התקופות הרומית, הביזנטית–האסלאמית הקדומה

הוקמו בתקופה הביזנטית, במקביל להקמת החווה בחורבת לבד. הממצאים מסוף התקופה הפרסית או ההלניסטית במגדל 11b קשורים ככל הנראה לחקלאות שהתקיימה בתקופות אלו בזיקה למרכזי היישוב שממערב לשטח הנחקר.

ב. מגדלים מבוצרים

נמצאו שני מגדלים מבוצרים (איור 2: מס׳ 7, 230), השונים ממגדלי השדה במיקומם הטופוגרפי הבולט על ראשי גבעות מקומיות ובזיקתם לדרכים ראשיות.

מגדל מבוצר 7. המגדל נמצא בשוליה של גבעה רחבת ממדים, מדרום לדרך גופנה–אנטיפטריס וסמוך לה, ונסקר בעבר על ידי פינקלשטיין (176:1977), שזיהה אותו כמצד. המגדל (6.0 × 7.5 מ׳; תוכנית 18) השתמר לגובה שני נדבכים (1.5 מ׳) ופתחו נמצא בפינה הצפונית־מערבית הפונה לכיוון הדרך הרומית. חלק מגדרה או מכלאה שלא השתמרה בשלמותה נמצא בפינתו הדרומית־מזרחית. מכלאות צאן אחרות נמצאו ממערב למגדל, בסמיכות למערות ונעשה בהן שימוש גם היום. ממזרח למגדל נמצאה בריכת מים מלבנית (בריכה 7a, סעיף ה׳ להלן).

מגדל מבוצר 230. המגדל נמצא על גבעה סלעית (196 מ׳ מעל פני הים), 6 מ׳ מעל סביבתה הקרובה. מהגבעה תצפית רחבה על האזור הנחקר ועל הסביבה הרחוקה יותר. הוא נסקר בעבר על ידי כוכבי ובית־אריה (תשנ״ד:109, אתר 273). המגדל (3.5 × 8.1 מ׳; תוכנית 19) השתמר לגובה שלושה נדבכים (0.6 מ׳). קירות המעטפת (1 מ׳ רוחב) עשויים שורה אחת של אבנים מהוקצעות, שהונחו על סלע האם ששימש גם רצפה. מצפון למגדל ומדרום לו נמצאו מערות חרבות שבחזיתן נבנו בתקופה העות׳מאנית או בעת החדשה גדרות, ככל הנראה מכלאות צאן. בחפירה לא התגלה כל ממצא מתארך. בנייתו המסיבית של המגדל וזיקתו לדרך הראשית מעידות כי שימש לתצפית ולשמירה בעת צרה.

ג. מדרגות חקלאיות: סקר וחפירות[4]

המדרגות החקלאיות האופייניות לשפלת שומרון נועדו ליצור שיפוע מתון ונוח לעיבוד חקלאי. בנחל מזור וביובליו שבתחום הנחקר נמצאו 74 מדרגות חקלאיות ששימשו למעשה סכרים לעצירת מי הגשמים והסחף. המרחק הממוצע בין המדרגות הוא 27 מ׳, אך הוא אינו אחיד ומשתנה בהתאם לשיפוע, למסלע ולרוחב הנחל. השטח המתאים לזריעה ולנטיעה בתחום הנחקר מוערך ב־50 דונם וניתן למצוא בו חלקות ששטחן נע בין עשרות אחדות ל־800 מ״ר.

שטח 387 (3.6 דונם; 60 × 60 מ׳; איור 2) נמצא מדרום לנחל מזור וסמוך לו, מצפון למחצבות ולבריכות המים הקטורות 78.4 ו־78.6. במקום

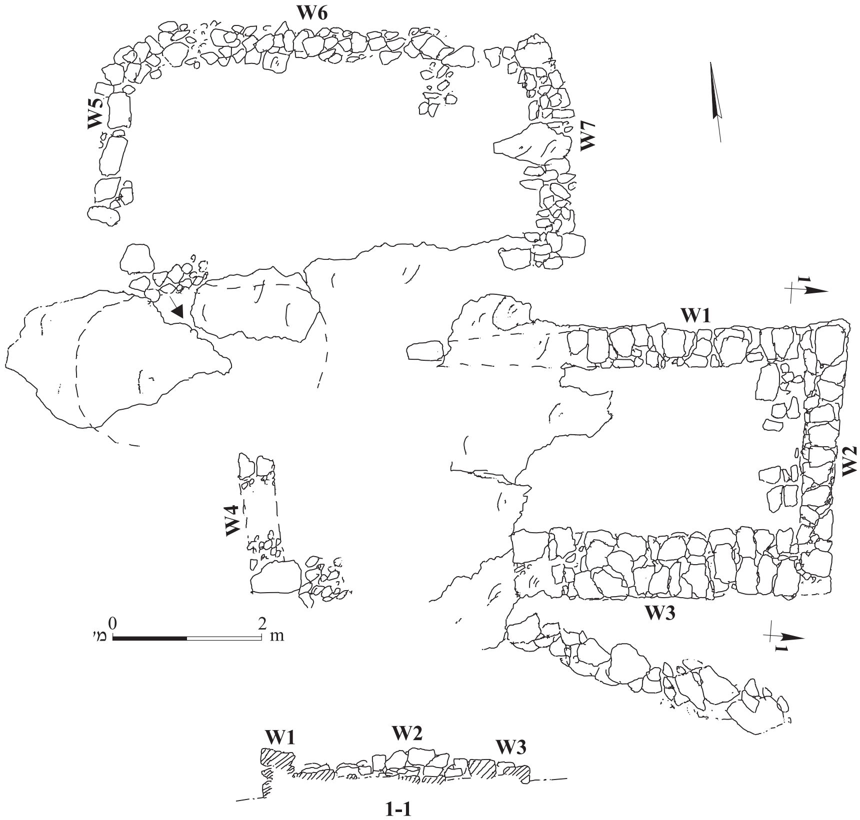

תוכנית 18. מגדל מבוצר מס׳ 7, תוכנית וחתך.

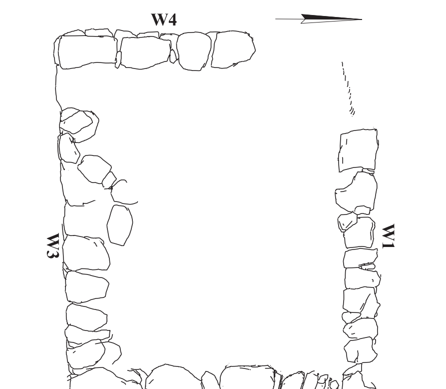

תוכנית 19. מגדל מבוצר 230, תוכנית וחתך.

שתי מדרגות ברוחב 20—25 מ׳. בחפירות שנערכו במדרגה הצפונית נמצא שהיא בנויה משתי שורות של אבני גוויל מעובדות בחלקן; רוחבה 1.7 מ׳ ואורכה כ־60 מ׳ והיא השתמרה לגובה נדבך אחד (0.4 מ׳).

שטח 118/117 (איור 2) נמצא מצפון לנחל מזור, סמוך לחורבת אנושה. נחפרו שלוש מדרגות שהן מדגם המייצג עשרות מדרגות בשטח הנחקר. שטח 117 נמצא כ־30 מ׳ צפונית־מזרחית לחורבת אנושה. המדרגה נמשכת בציר צפון—דרום והיא אחת מ־20 מדרגות הנמצאות בשטח זה. המדרגה השתמרה לגובה 1.2 מ׳ ולאורך 35 מ׳ והיא בנויה אבני גוויל גדולות. שטח 118 (67 דונם; 150 × 450 מ׳) משתרע על גבעה הבנויה מסלעי גיר ודולומיט ואדמת טרה רוסה. בשטח ישנן מדרגות שכיוונן מזרח—מערב, אחדות מהן באורך 150 מ׳ וברוחב 30—50 מ׳. בחפירות שנערכו במדרגה 118 נמצא כי היא השתמרה לגובה שני נדבכים (1.3 מ׳; רוחב 2.25 מ׳; תוכנית 20). מדרגה 118a השתמרה לגובה חמישה נדבכים (1.7 מ׳; רוחב 1 מ׳; תוכנית

תוכנית 20. מדרגה חקלאית 118, תוכנית וחתך.

21). שתי הגדרות בנויות משתי שורות של אבני שדה בגדלים שונים (0.5 × 0.6 × 1.0 מ׳).

עיקול הנחל שמדרום לשטח זה יצר מדרונות מתונים למדי ועל כן רוחב השטחים הניתנים לעיבוד כאן גדולים במיוחד והם היו שטחי העידית בקרבת חורבת אנושה.

שטח 334/333 (9 דונם; 60 × 150 מ׳; איור 2) נמצא מדרום לנחל מזור וממזרח לחורבת אנושה. רוחב השטח הניתן לעיבוד 15—20 מ׳. בחפירה במדרגה 333 נמצא שרוחבה 1.2 מ׳, אורכה כ־90 מ׳ והיא השתמרה לגובה חמישה נדבכים (1.1 מ׳).

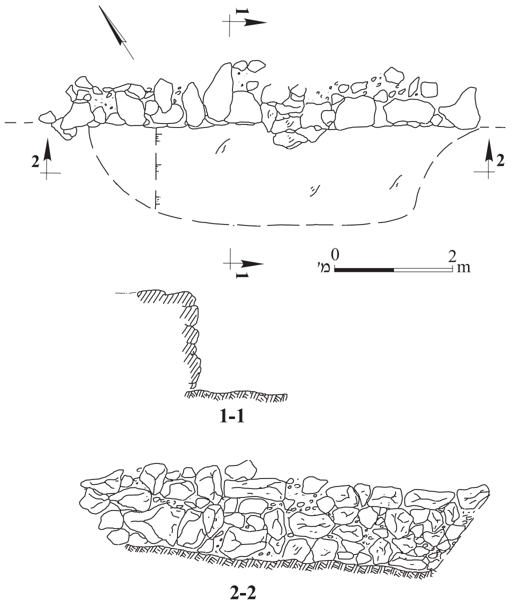

תוכנית 21. מדרגה חקלאית 118a, תוכנית וחתך.

המדרגה בנויה משתי שורות של אבני שדה במגוון גדלים ומילוי של אבנים קטנות בתוכן. בחפירה במדרגה 334 (תוכנית 22; איור 29) נמצא שרוחבה 1.2—2.2 מ׳, אורכה כ־140 מ׳ והיא השתמרה לגובה ארבעה נדבכים (1.6 מ׳). המדרגה בנויה שתי שורות של אבני שדה במגוון גדלים ומילוי של אבנים קטנות ביניהן.

שטח 327b/327a. השטח נמצא בערוץ הנחל, בחלקו המזרחי של האזור הנחקר (איור 2). רוחב הנחל 40—65 מ׳ והמדרגות בנויות בהתאם. בחפירה במדרגה 327a (תוכנית 23; איור 30) נמצא כי רוחבה 2.75 מ׳, אורכה 40 מ׳ והיא השתמרה לגובה שלושה נדבכים (0.6—0.9 מ׳). מדרגה 327b (תוכנית 24; רוחבה 3.5 מ׳, אורכה 44 מ׳ והיא השתמרה לגובה חמישה נדבכים (1.0—1.5 מ׳). המדרגות בנויות משתי שורות של אבני גוויל גדולות ומילוי של אבנים קטנות ביניהן. הפן המערבי שלהן, הפונה למורד הנחל, בנוי מסיבית יותר מהפן המזרחי.

סכר 58 (תוכנית 25; איורים 2, 31) נמצא מדרום לחורבת אנושה, במרכזו של פיתול חד בנחל מזור והוא הגדול בשטח הנחקר. בחפירות שנערכו משני צדי הסכר נמצא כי רוחבו 2.5—4.5 מ׳, אורכו 62 מ׳ והוא השתמר לגובה מרבי של

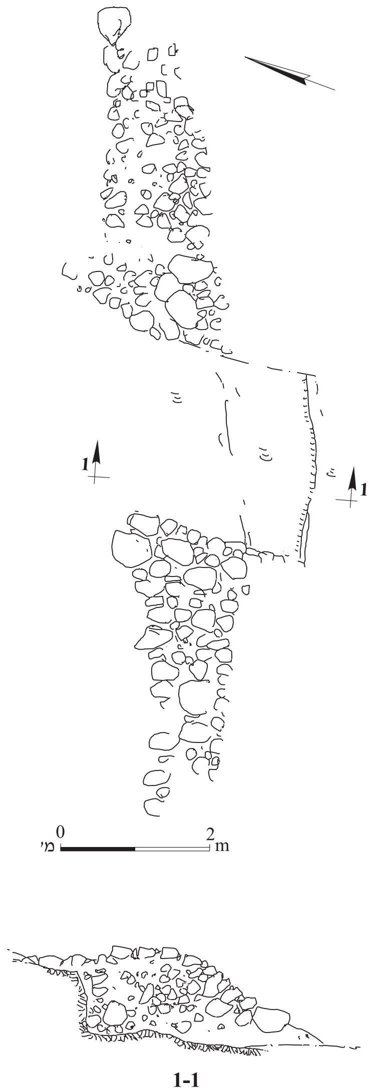

תוכנית 22. מדרגה חקלאית 334, תוכנית וחתך.

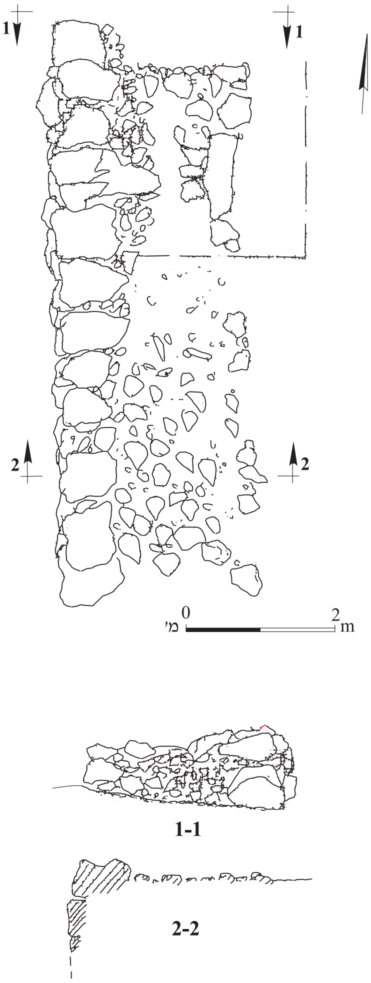

תוכנית 23. מדרגה חקלאית 327a, תוכנית וחתכים.

איור 29. מדרגה חקלאית 334, מבט למזרח.

איור 30. מדרגה חקלאית 327a, מבט לדרום.

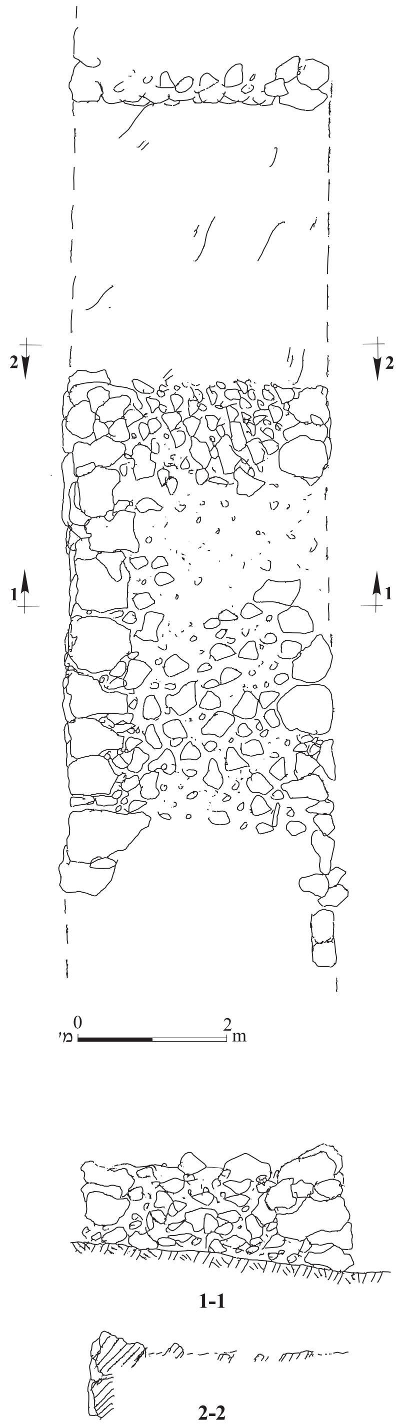

תוכנית 24. מדרגה חקלאית 327b, תוכנית וחתכים.

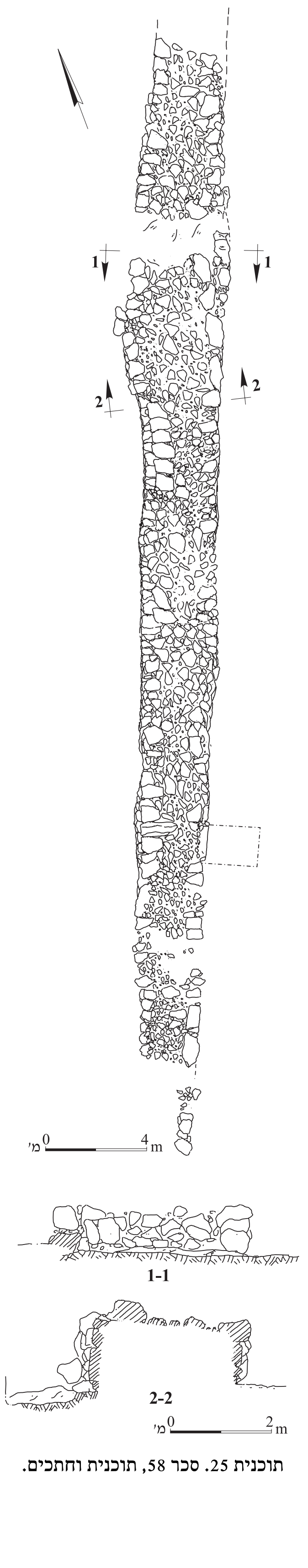

תוכנית 25. סכר 58, תוכנית וחתכים.

איור 31. סכר 58, מבט למזרח.

שבעה נדבכים (0.4—1.7 מ׳). הסכר בנוי שתי שורות של אבנים גדולות ומילוי של אבנים קטנות בתווך. עומק הקרקע (טרה רוסה) מגיע ל־0.7 מ׳ בצדו המערבי של הסכר.

שטחים 100—103. המדרגות בשטח זה נמצאות בנחל מזור לאורך 500 מ׳, בין חורבת אנושה לחורבת לבד (איור 2). מדגם של ארבע מדרגות בשטח זה נחפר בכלי מכני והחתכים נוקו ידנית. ארבע המדרגות נבנו אבני גוויל שהונחו על סלע האם: מדרגה 100 (תוכנית 26; אורך 25 מ׳, רוחב 1.1—2.1 מ׳, גובה 1.3 מ׳); מדרגה 101 (תוכנית 27; אורך 28 מ׳, רוחב 0.6—2.0 מ׳, גובה 1.5 מ׳) — בסיסה בנוי אבנים גדולות במיוחד ועליהן הוספו אבני שדה במגוון גדלים; מדרגה 102 (תוכנית 28; אורך 18 מ׳, רוחב 0.5—2.5 מ׳, גובה 1.0 מ׳); מדרגה 103 (תוכנית 29; אורך 35 מ׳, רוחב 1.1—2.1 מ׳, גובה 1.8 מ׳) — המדרגה בנויה משתי שורות של אבני גוויל גדולות ואבני שדה במגוון גדלים בתווך.

שטח 36, 36a (18 דונם; 50 × 360 מ׳; איור 2). המדרגות נמצאות בערוץ קטן מדרום לחורבת לבד ומצפון לנחל מזור, המתאפיין במסלע גירי וקרקע טרה רוסה. בשטח 36 מדרגות שכיוונן מזרח—מערב;

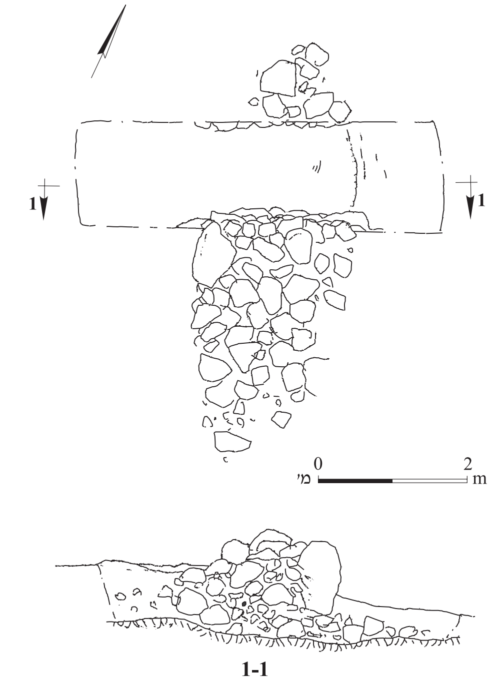

תוכנית 26. מדרגה חקלאית 100, תוכנית וחתך.

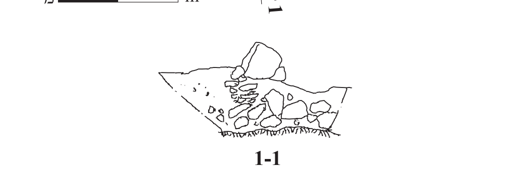

תוכנית 27. מדרגה חקלאית 101, תוכנית וחתך.

אורכן הממוצע כ־50 מ׳ ואחדות מהן באורך 120 מ׳. רוחב השטח הניתן לעיבוד 12—18 מ׳. בחפירה שנערכה באחת המדרגות (איור 32), נמצא כי רוחבה 0.95 מ׳ והיא השתמרה לגובה שני נדבכים (0.8 מ׳). המדרגה הונחה על סלע האם ועשויה שתי שורות של אבנים מעובדות ואבני שדה. במחשופי הסלע בשולי הערוץ היו מחצבות מקומיות שמהן נלקחו אבנים לבניית גדרות.

שטח 27/25 (25 דונם; 25 × 100 מ׳; איור 2). המדרגות בשטח זה (מס׳ 25, 26a, 26b, 27) נמצאות לאורך גיא מדרום לנחל מזור הבנוי סלע גירי וקרקע טרה רוסה. כיוון המדרגות מזרח־צפון־מזרח–מערב־דרום־מערב, וניתן לספור 43 מדרגות באורך ממוצע של כ־20 מ׳, ואחדות באורך 45 מ׳. רוחב השטח הראוי לנטיעה ולזריעה 5–15 מ׳.

שטח 26 (18 דונם; 120 × 150 מ׳; איור 2). נמצא בקצה המערבי של השטח הנחקר, מדרום לנחל מזור ומשתרע על המורדות הצפוניים של גבעה מקומית הבנויה סלעי דולומיט וקרקע טרה רוסה. כיוון המדרגות דרום־מזרח–צפון־מערב וניתן לספור

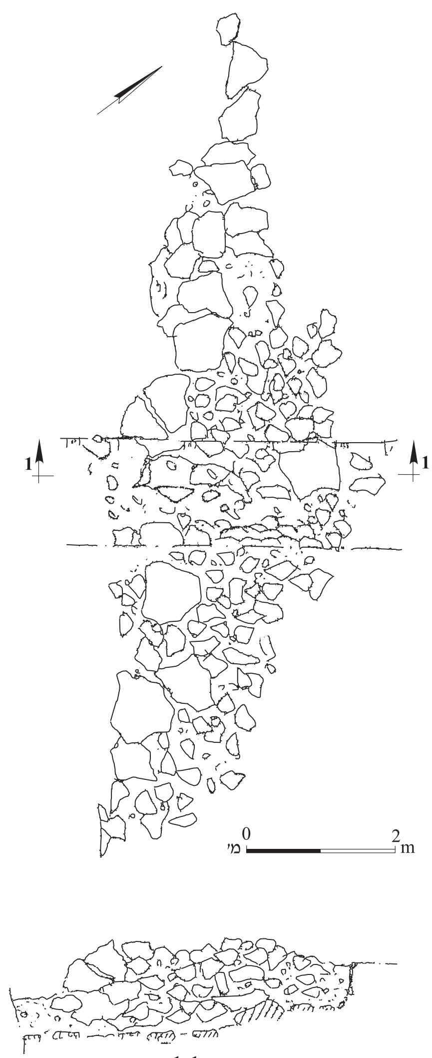

תוכנית 28. מדרגה חקלאית 102, תוכנית וחתך.

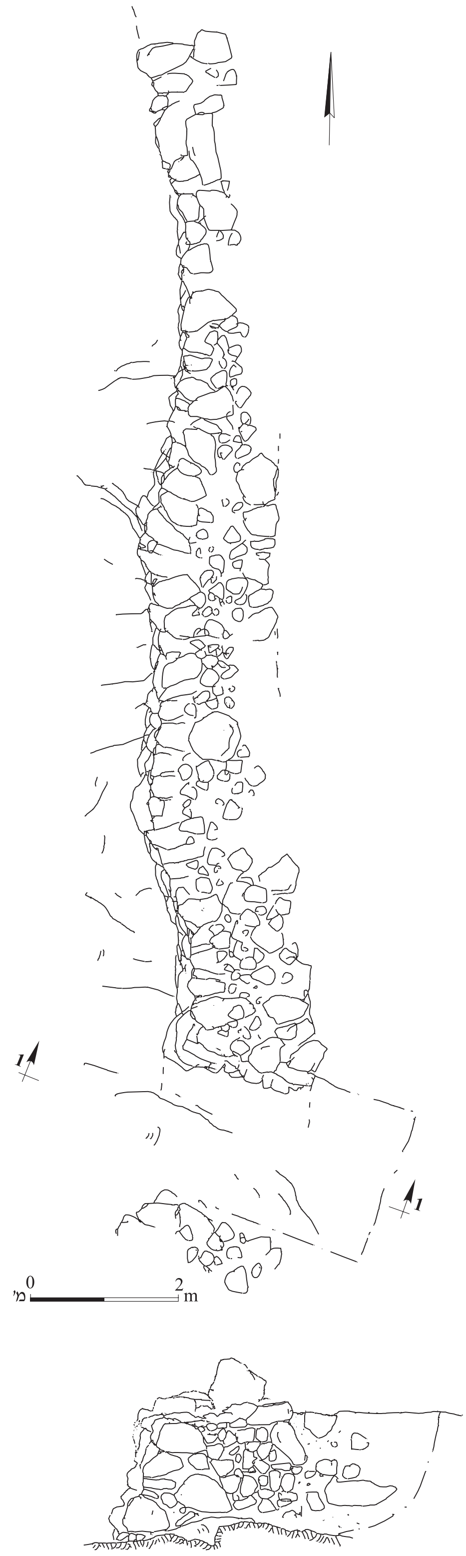

תוכנית 29. מדרגה חקלאית 103, תוכנית וחתך.

איור 32. מדרגה חקלאית 36, מבט לצפון.

שבע מדרגות, אחדות מהן באורך 150 מ׳. בחפירה שנערכה באחת המדרגות נמצא כי השתמרה לגובה ארבעה נדבכים (1.5 מ׳). המדרגה בנויה שורה אחת של אבני גוויל במגוון גדלים (עובי 0.4—0.7 מ׳). היא מושתתת על הסלע ונסמכת למדרגת סלע. רוחב השטח הניתן לעיבוד 5—10 מ׳. בחפירה של מדרגה אחרת (תוכנית 30) נמצא שרוחבה 1.75 מ׳ והיא השתמרה לגובה שני נדבכים (1.4 מ׳). המדרגה הונחה על סלע האם והיא עשויה משני פנים של אבנים מעובדות ואבני שדה.

סיכום

ההשקעה האינטנסיבית בבניית המדרגות בשטח הנחקר בפרט ובאזור בכלל ניכרת היטב בנוף (איור 33). המדרגות החקלאיות פרוסות על יותר ממחצית השטח שאפשר עיבוד אינטנסיבי של הקרקע. רוב המדרגות נמצאו בגדה הצפונית של נחל מזור ובמפנה הדרומי שלו. לא ברור אם זו תופעה אקראית, או תולדה של המסלע והאופי הטופוגרפי של השטח. ראוי לציין כי בשטח שבין הדרך גופנה—אנטיפטריס לנחל מזור ממערב לחורבת אנושה, נמצאו על פני השטח מאות חרסים, מהם 16 אינדיקטיביים מהתקופות הביזנטית, האסלאמית הקדומה והממלוכית. ייתכן שמקורם באדמה שהובאה מאתרים בסביבה לצורך טיוב החלקות. המדרגות האופייניות לאזור הנחקר בנויות מאבני

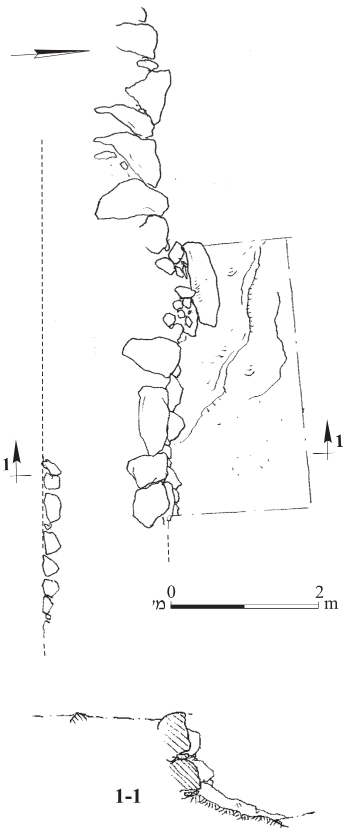

תוכנית 30. מדרגה חקלאית 26b, תוכנית וחתך.

סיקול; הן הושתתו על הסלע ומאחוריהן הצטברה קרקע לעיבוד. המדרגות נבנו אבני גוויל ללא חומר מלכד שאפשרו מעבר של עודפי מים ללא יצירת לחץ עליהן. גובהה של כל מדרגה ורוחבה היו תוצאה של שיפוע המדרון ועודפי האבן המסוקלים מהשטח.

ד. דרכים חקלאיות

המונח ׳דרכים חקלאיות׳ מתייחס לדרכים שקשרו בין הכפרים, השדות והשווקים. הן הותאמו לפני השטח ונראה כי תוואיהן נבחרו בקפידה. עבודה רבה הושקעה בבניית הדרכים ובאחזקתן, אך מאז שפסק השימוש בחלקן, הן נהרסו והתכסו בצמחייה. תשע־עשרה דרכים חקלאיות באורך כולל של 7.5 ק״מ נסקרו בשטח הנחקר (איור 2 :1—19). תחילתן וסופן של מקצתן לא נמצאו בשל ההרס וכיסוי הצומח, ועל כן ייתכן כי היו גם דרכים נוספות. הדרכים היו ברוחב 1.5—3.0 מ׳; הסלע

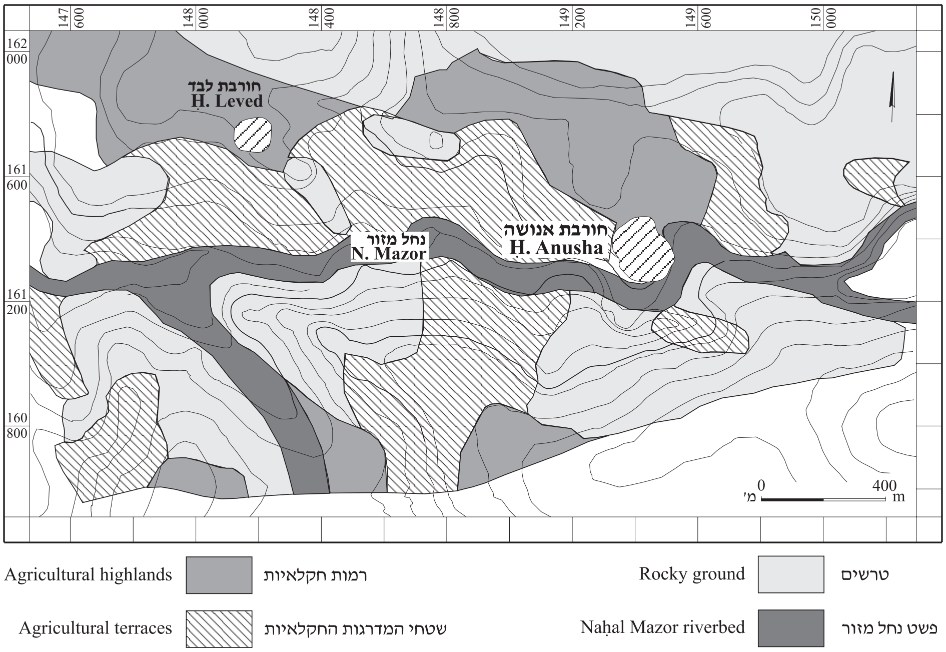

איור 33. תפרוסת הקרקעות בסביבת חורבות לבד ואנושה.

שימש להן מסד והתוואי עצמו סוקל מאבנים. משני צדי הדרכים נבנו גדרות שרוחבן 0.4—1.4 מ׳.

ככלל, הדרכים הוליכו מהשטחים החקלאיים אל הדרכים הראשיות. הדרך גופנה—אנטיפטריס (איור 2 : מס׳ 20) בצפון, והדרך שמדרום לשטח הנחקר (מצומת רנתיס לבית־אריה) סמוכות לפרשות המים המקומיות. דרך ראשית נוספת (איור 2 : מס׳ 7) עברה בגדה הצפונית של נחל מזור. הדרכים היוצאות מחורבת לבד לארבעת כיווני השמים (איור 2 : מס׳ 1—4) מעידות על מרכזיות האתר. חורבת אנושה מקושרת בדרך אחת לכיוון מזרח (איור 2 : מס׳ 13). נראה שדרך מס׳ 16 שירתה את מגדלים מס׳ 11, 11a, 11b ודרך מס׳ 19 שימשה גם את כבשן מס׳ 50 ובה הורידו את הסיד לנחל מזור והובילו אותו בתוואי הנחל.

ה. מתקני מים

בור מים 169. נמצא מדרום לחורבת אנושה, בצדו הדרומי של נחל מזור (איור 2). הבור דמוי פעמון (איור 34 ; 8 מ׳ עומק, 7 מ׳ קוטר) וכולו מטויח בטיח אפור מעורב בגריסי חרסים. שתי תעלות מדופנות באבני שדה ניקזו את חלקה העליון של השלוחה לעבר הבור. שפת הבור (0.8 מ׳ גובה) בנויה אבנים במגוון גדלים, וביניהן חוליה שבורה ושבר עמוד (2 מ׳ אורך) שהונח לרוחב הפתח ושימש ככל הנראה לקשירת חבל ודלי. החרסים הספורים שנמצאו אינם מאפשרים להציע תאריך לחציבתו של הבור, או לשימוש בו. החוליה וערמת האבנים שנמצאו בפתח הבור מעידים על שימוש מאוחר שנעשה בו, אולי בימינו.

בריכה 7a (תוכנית 31 ; איורים 2, 35 ; 9.8 × 14.2 מ׳, גובה השתמרות 3 מ׳) נמצאת בקצה המזרחי של השטח הנחקר. חלקיה המערבי והצפוני נחצבו בסלע ודופנו, עדות לכך שבתחילה שימש המקום מחצבה. הדפנות הדרומית והמזרחית נבנו אבנים מסותתות שעליהן נותרו שרידי טיח. נמצאו שני חרסים מהתקופות הביזנטית—האסלאמית הקדומה (איור 36).

בריכה 78.4 (תוכנית 32 ; איורים 2, 37 ; 6.1—6.7 × 11.9 מ׳, עומק 2.4 מ׳, 181 מ״ק) נמצאת בשולי המדרון הדרומי של נחל מזור, באזור המחצבות, סמוך למתקני מים אחרים. מי הנגר נותבו אל בור שיקוע (1.5 × 1.6, עומק 0.75 מ׳) שנמצא מעל הבריכה בפינה הדרומית־מערבית. פני הסלע שבין הבריכה לבור השיקוע הונמכו ב־2 ס״מ והמים גלשו

איור 34. בור מים 169, מבט לצפון.

איור 35. בריכת מים 7a, מבט לדרום־מזרח.

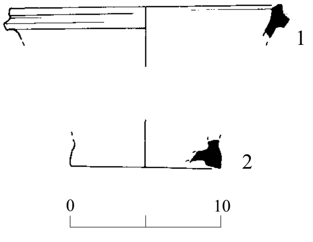

איור 36. בריכת מים 7a, הממצאים.

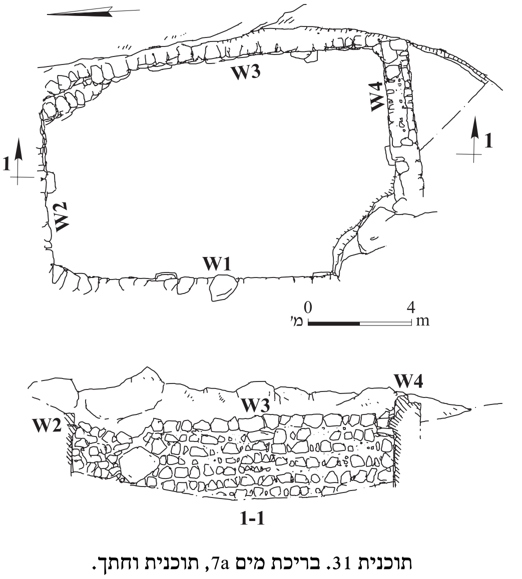

תוכנית 31. בריכת מים 7a, תוכנית וחתך.

מעליו. על דופנות הבריכה לא נמצאו עדויות לטיח, למעט הרצפה ונראה כי סלע הדולומיט במקום היה אחיד ולא סדוק ואצר מים גם ללא טיח. הירידה לבריכה היתה באמצעות שבע מדרגות חצובות לאורך הדופן הדרומית. בחפירה סמוך לדופן הדרומית נחשפה רצפת הבריכה העשויה טיח על גבי תשתית של אבנים קטנות ושטוחות (איור 38).

תוכנית 32. בריכת מים 78.4.

איור 37. בריכת מים 78.4, מבט לדרום.

במרכז הדופן הדרומית של הבריכה היתה חציבה בצורת חצי פעמון (קוטר 2.6 מ׳, גובה מרבי 2 מ׳). על שפת הבריכה, למעט בצד הדרומי, נחשפו שקערוריות, ספלולים ומגוון חציבות שתפקידם לא ברור דיו. יש להניח שאחדים מהם — אלו בעלי הקיבולת המתאימה — שימשו שקתות להשקיית צאן; אחרים שימשו, אולי, לעיגון רגליות המנופים או כלים אחרים של החוצבים. לא התגלו ממצאים מתארכים.

בריכה 78.5 (תוכנית 33; איורים 2, 39; 7.3 × 12.1 מ׳, עומק 2.8 מ׳, 247 מ״ק) נסקרה בעבר על ידי כוכבי ובית־אריה (תשנ״ד:112, אתר 281). הבריכה סמוכה למחצבה קדומה; הדפנות המערבית והדרומית חצובות והצפונית והמזרחית בנויות (איור 40) על הסלע והשתמרו לגובה חמישה נדבכים (2.8 מ׳) של אבנים גדולות במיוחד. שתי אומנות (0.8 × 0.8 מ׳) נבנו צמוד לדופן הצפונית כדי לתמוך בה כנגד לחץ המים. דופנות הבריכה

איור 38. בריכת מים 78.4, מבט לדרום־מערב.

איור 39. בריכת מים 78.5, מבט למזרח.

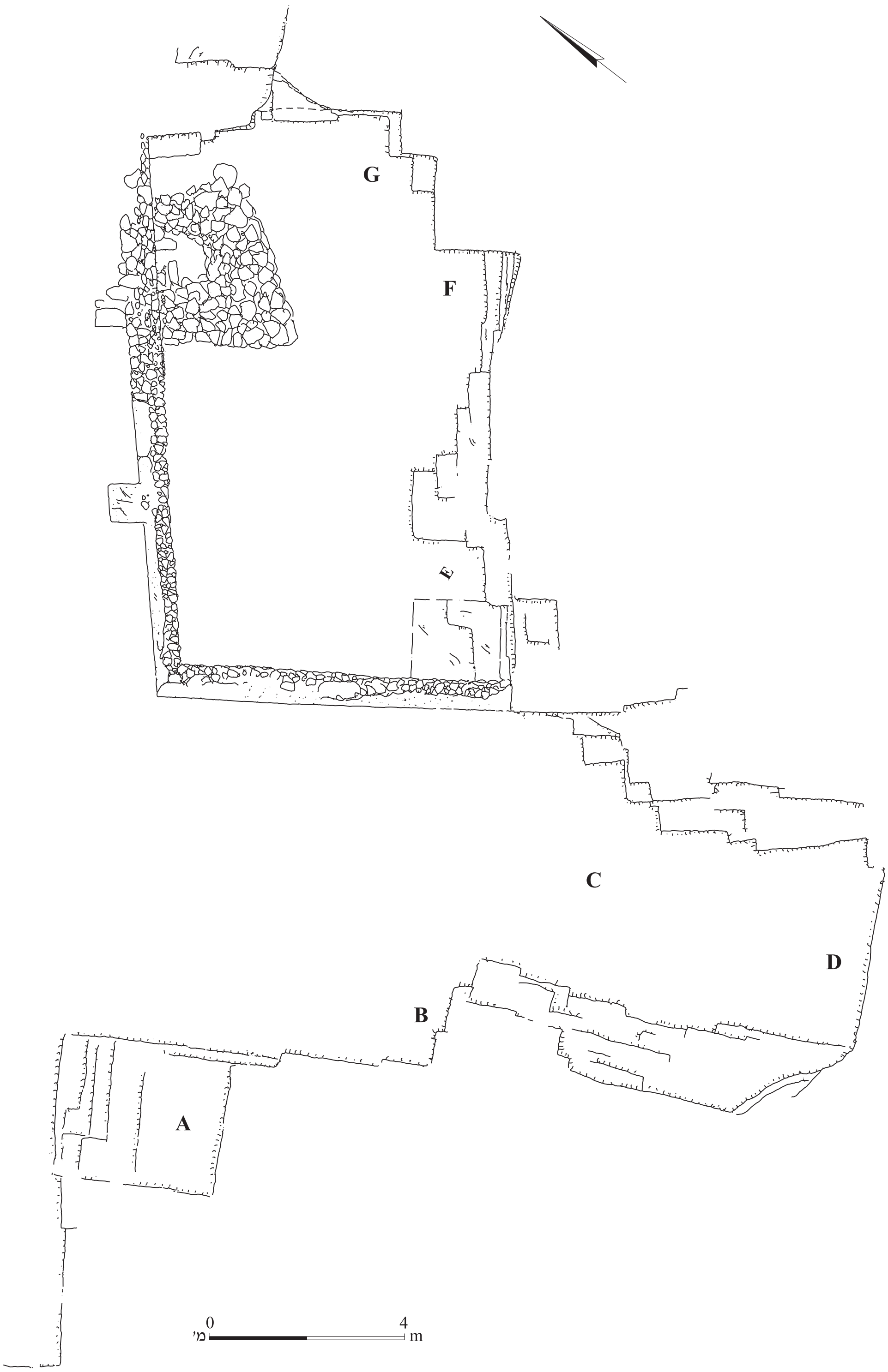

תוכנית 33. בריכת מים 78.5.

(פנים וחוץ) טויחו בטיח עבה בצבע אדמדם מעורב בגריסי חרסים. מי הנגר מהמדרון שמעל נותבו אל הבריכה באמצעות תעלות. הירידה אליה נעשתה באמצעות מדרגות חצובות בדופן המערבית שנשארו מפעילות החציבה. בחפירה שנערכה סמוך לדופן הצפונית נחשפה רצפת הבריכה אשר בנקודה זו לא היתה מטויחת. בפינה הצפונית־מזרחית נמצא שריד של מבנה מרובע (3.5 × 2.5 מ׳), מאוחר לבריכה, שנבנה על רובד סחף (עובי 1 מ׳). לא התגלו ממצאים מתארכים.

מאגר 78.3. המאגר נמצא 250 מ׳ מדרום לחורבת אנושה, על המדרון הדרומי של נחל מזור, באזור המחצבות וסמוך למתקני מים אחרים. חלקו התחתון נמצא בתוך מחצבה וחלקו העליון בנוי אבנים מסותתות (תוכנית 34; איורים 2, 41; 8.7 × 9.6 מ׳, גובה 3.9 מ׳, 0.6 מ׳ עובי הקיר, 325 מ״ק). תקרת המאגר בנויה שני קמרונות מחודדים הנשענים על שני עמודים חצובים בחלקם התחתון ובנויים בחלקם העליון. הכניסה למאגר נעשתה דרך גרם מדרגות שנסמך אל הסלע בפינה הדרומית־מזרחית. בתקרה מצוי פתח רבוע (0.6 × 0.6 מ׳) ששימש לשאיבת המים. פנים המאגר מטויח בטיח אפור בהיר, מעורב בגריסי חרסים. חלקו הדרומי של המאגר נפרץ ולא ניתן להבחין בפתחים לכניסת המים, אך אפשר שהדבר נעשה מפתח הכניסה המרכזי. סמוך לדופן הצפונית נמצאה בריכת מים קטורה ומטויחת (3.7 × 4.0 מ׳, עומק 3.2 מ׳) הנשענת על שולי מחצבה שנמצאה במקום. בחלק הפנימי של המאגר (2.5 × 3.2 מ׳) נחפר מילוי (0.3–0.5 מ׳ עובי) ועל רצפת הסלע בפינה הצפונית־מזרחית נמצאה שכבה של אבנים קטנות שייעודה לא ברור. בפינה הצפונית־מערבית של המאגר נחשפה דופן של מתקן נוסף שלא נחפר בשלמותו ומחוץ למאגר נחשפה שוקת (0.65 × 1.90 מ׳) המחולקת במחיצה לשני תאים מלבניים (0.15 מ׳ רוחב).

ארבעה חרסים אינדיקטיביים נמצאו בחפירה; שניים מהם, מהתקופות הממלוכית והעות׳מאנית (איור 42: 3, 4), נמצאו על תשתית האבנים ברצפת המאגר ומעידים על פעילות שהתקיימה בו בתקופות אלו. שני חרסים אחרים (איור 42: 1, 2) נמצאו על פני השטח והם מתוארכים לשלהי התקופה הרומית וראשית התקופה הביזנטית. אין בממצאים אלו כדי לסייע בתיארוך בניית המאגר.

בריכה 152.4. הבריכה נמצאת בשוליים הצפוניים של נחל מזור, כ־50 מ׳ דרומית־מערבית לחורבת אנושה. חלקה הצפוני של הבריכה (תוכנית 35; איורים 2, 43; 4.3 × 5.7 מ׳, 1.3 מ׳, 32 מ״ק) היה בתוך מחסה סלע טבעי (1.5 מ׳ גובה) ורצפתה מפולסת היטב. בבריכה נמצאו חלקי טיח לבן עם גריסי חרסים בצבע ורוד. מי הנגר מהמדרון שמעל נותבו לתוך הבריכה באמצעות תעלות. במרחק של

איור 40. בריכת מים 78.5, מבט למזרח.

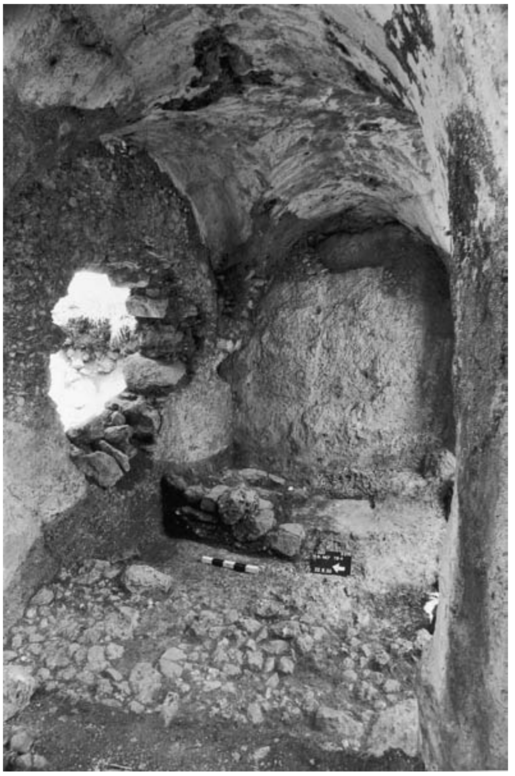

איור 41. מאגר מים 78.3, מבט למזרח.

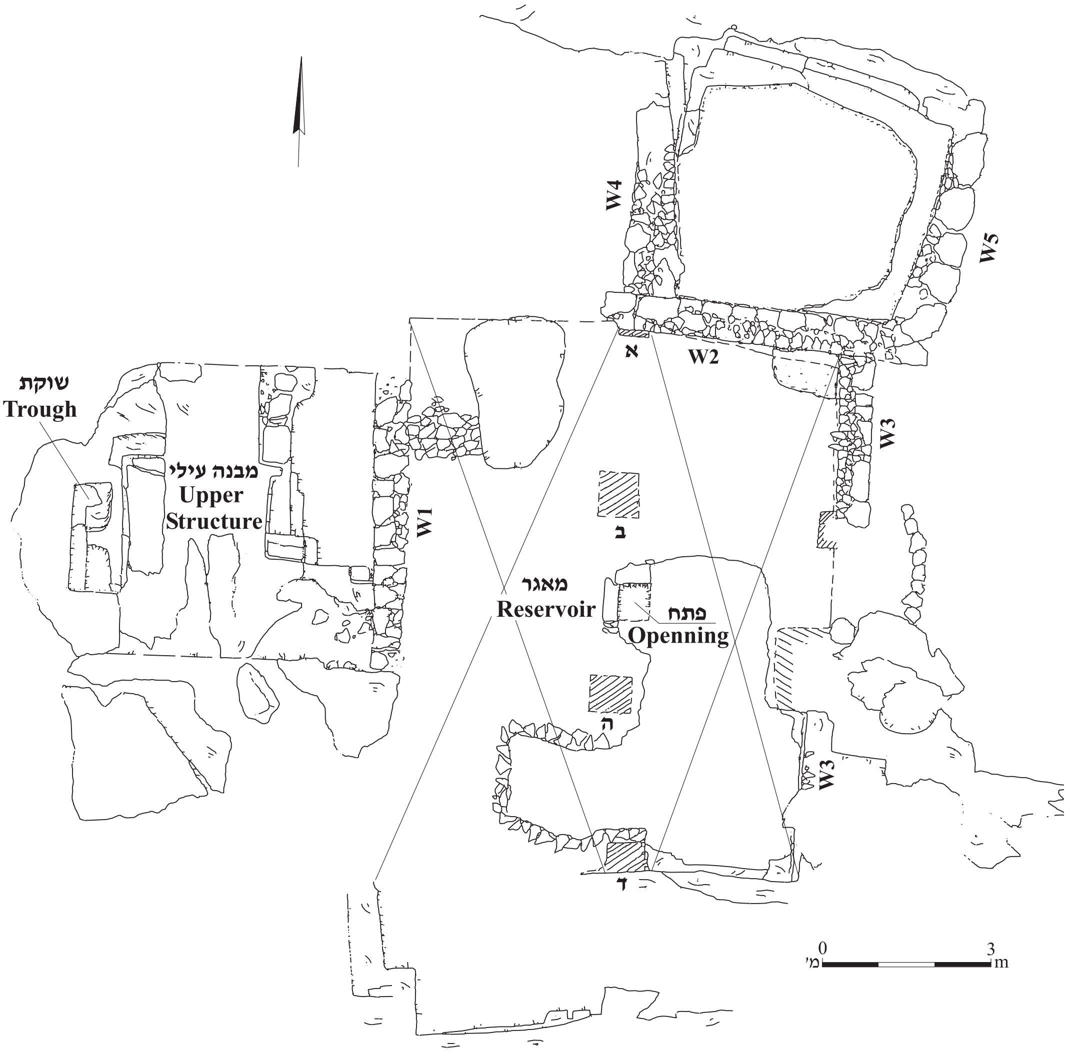

תוכנית 34. מאגר מים 78.3.

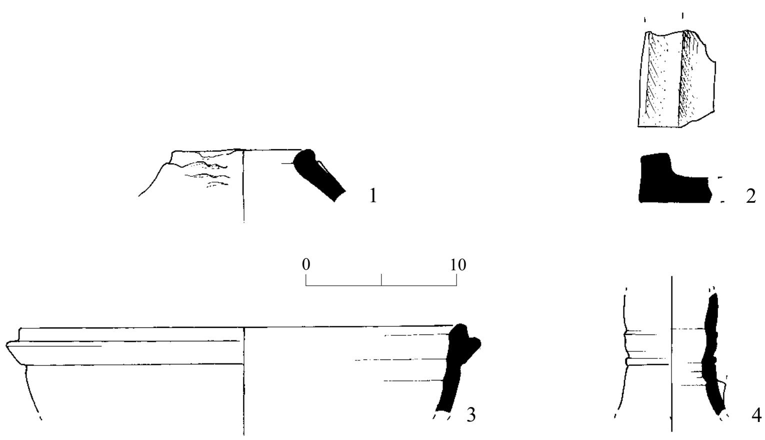

איור 42. מאגר מים 78.3, ממצאים.

איור 43. בריכת מים 152.4, מבט לצפון־מערב.

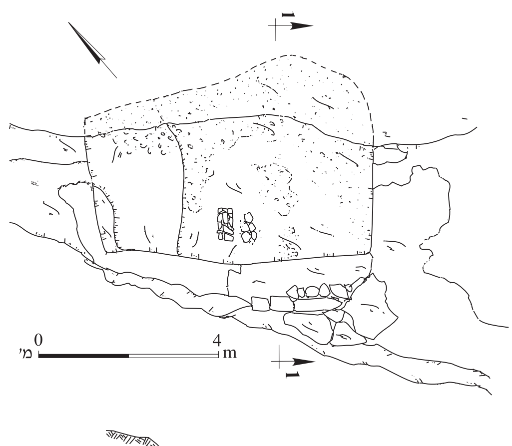

תוכנית 35. בריכת מים 152.4, תוכנית וחתך.

0.6 מ' מדרום לדופן הדרומית של הבריכה נחשף קיר הבנוי משתי שורות של אבני שדה גדולות ובינוניות (אורך 2.17 מ', רוחב 0.47 מ'). ייתכן שקיר זה השלים את מחסה הסלע ואיפשר את קירויה המלא של הבריכה. במהלך ניקוי הבריכה נמצאו שבעה חרסים אינדיקטיביים המתוארכים לשלהי התקופה הרומית (איור 44: 1, 4) והתקופות הביזנטית (איור 44: 2, 3, 5, 7) והביזנטית–האסלאמית הקדומה (איור 44: 6). חרסים אלה מעידים על תקופות הפעילות בבריכה ובסביבתה הקרובה.

בור מים 172. הבור נמצא כ־50 מ' צפונית־מזרחית לחורבת אנושה, בשוליים הצפוניים־מזרחיים של נחל מזור. לבור צורת גליל מאורך (תוכנית 36; איורים 2, 45; קוטר 2.98 מ', עומק 3.75 מ'); חלקו התחתון חצוב לעומק 2.5 מ' וחלקו העליון בנוי אבני גוויל מהוקצעות בגודל בינוני, המלוכדות בחומר מליטה בצבע לבן־אפור. צדיו הפנימי והחיצון של הבור טויחו בטיח עבה מעורב בגריסי חרסים בצבע ורוד. הבור היה מקורה בכיפה עשויה אבנים שהתמוטטו לקרקעיתו ונמצאו בחפירה. תעלת ההזנה של הבור לא נמצאה, כנראה בשל הפעילות המאוחרת שנעשתה במקום. עדות אפשרית לפתח המילוי נמצאה בדופן המערבית של הבור ששפתה ישרה בשונה משאר חלקיה.

בור מים 78.7. הבור נמצא מדרום לנחל מזור וחורבת אנושה, בקרבת מתקני מים אחרים (איור 2). לבור צורת פעמון לא־רגולרי (5 מ' קוטר, 5.5 מ' עומק) שדופנותיו טויחו בטיח לבן־אפור עם גריסי אבנים (כ־3 ס"מ עובי). פתח הבור הרוס.

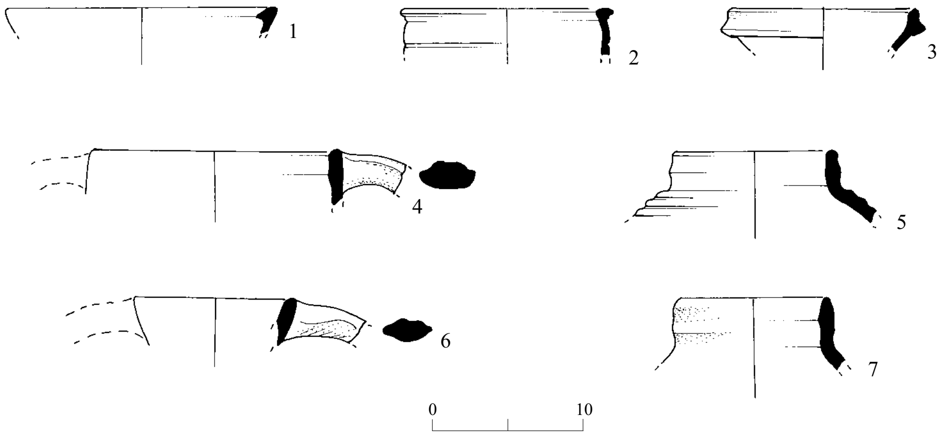

איור 44. בריכת מים 152.4, ממצאים.

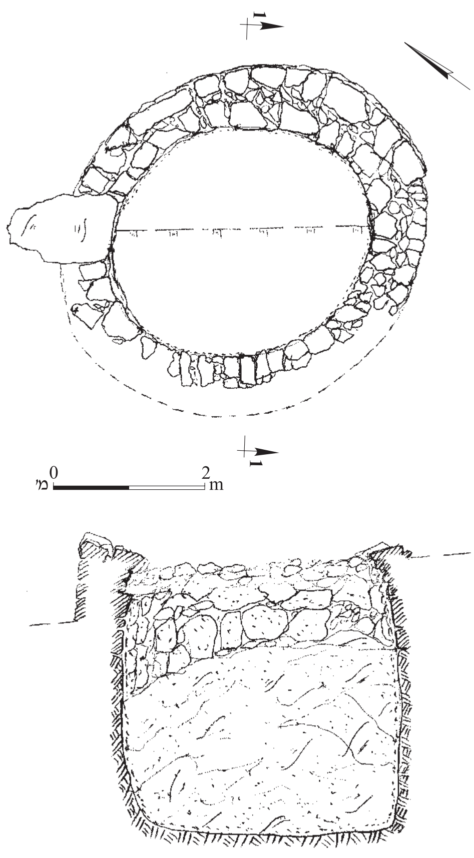

תוכנית 36. בור מים 172, תוכנית וחתך.

איור 45. בור מים 172, מבט למערב.

בור מים 153. הבור נמצא בשוליה הצפוניים של חורבת אנושה. לבור צורת פעמון (5.5 מ׳ קוטר, 4.2 מ׳ עומק לפחות, 1.06 מ׳ קוטר הפתח). דופנותיו מכוסים בטיח חום־אדמדם עם גריסי אבנים רבים (כ־3 ס״מ עובי).

בור מים 28. איור 2:28 הבור נמצא מדרום לנחל מזור, סמוך למכלאת צאן (מכלאה 29; סעיף ט, להלן; איור 2). לבור צורת פעמון (6 מ׳ קוטר; 4 מ׳ עומק; 1.3 מ׳ קוטר הפתח; 1.5 מ׳ גובה צוואר הפתח) ודופנותיו מכוסות טיח אפור. תעלה רדודה ניקזה את מי הנגר מהמדרון אל הבור.

ו. מחצבות

מחצבות נמצאו מדרום לחורבת אנושה ולנחל מזור (איור 46); אחת מהן נסקרה על ידי כוכבי ובית־אריה (תשנ״ד:116, אתר 298). חלק מהמחצבות שאותרו בתצלומי אוויר נסקרו ומקצתן נחפרו או נוקו. הגדרת המחצבות נעשתה על פי הטרמינולוגיה של ספראי וששון (תשס״א:4—7).

המחצבות שנחפרו

מחצבה 5. מחצבת חצר גדולה (25.5 × 30.0 מ׳; תוכנית 37; איור 47) שגובהה הממוצע כ־1.5 מ׳ ונפחה מוערך ב־1147 מ״ק. לאורך דופנות המחצבה נמצאו תשע חצרות (I–A) שהתאימו לעבודה של חוצב אחד. החפירה נערכה בצדדים המערבי והדרומי של החצר המרכזית, שלה צורה

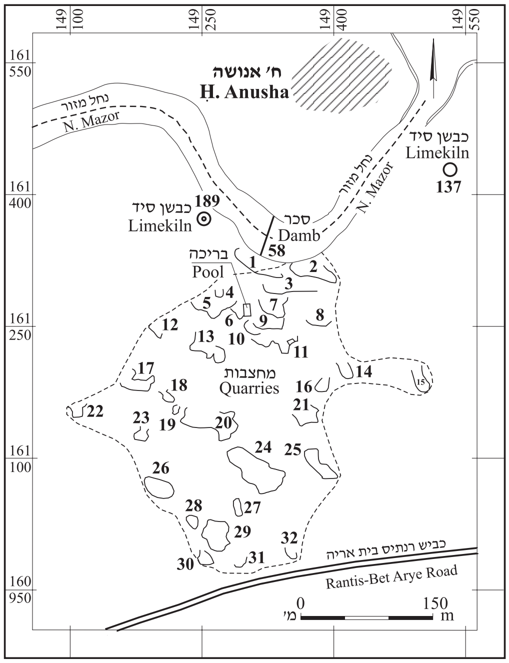

איור 46. תפרוסת המחצבות בשטח הנחקר.

סגלגלה (7 × 21 מ׳) ועומקה המשוער 2.0–2.5 מ׳. בשני הריבועים נחשף סלע פריך בעומק 0.8–1.0 מ׳ תחת לפני השטח ונראה כי פריכות הסלע היתה הסיבה להפסקת השימוש במחצבה.

מחצבה 6. במחצבה (2.5 × 4.0 מ׳; עומק 2.4 מ׳, 182 מ״ק לפחות) נמצאה אבן שניתוקה לא הושלם. על פי שני חרסים אנדיקטיביים (איור 48) ניתן לתארך את הפעילות בה לשלהי התקופה הרומית. בשלב מאוחר יותר הותקנה במרכז המחצבה בריכה לאגירת מים.

מחצבה 11. מחצבת חצר גדולה (ר׳ תוכנית 33; איור 49; 15.5 × 29.0 מ׳; 2.5 מ׳ עומק ממוצע; נפח כ־1124 מ״ק). לאורך דופנות המחצבה נמצאו שבע חצרות (G–A) שהתאימו לעבודה של חוצב אחד. בחפירה שנערכה בחלקה הדרומי נמצא סלע פריך בעומק 2.5 מ׳ תחת לפני השטח ו־4.5 מ׳ מגג המחצבה. בחלק מן החצר (5 × 25 מ׳) נבנתה בשלב מאוחר יותר בריכת מים (בריכה 78.5, לעיל).

סיכום

נראה שמיקום המחצבות נבחר בקפידה. מחשופי הסלע בשלוחה שמדרום לחורבת אנושה היו הגורם העיקרי לבחירת אזור זה. שטח המחצבות משתרע על 90 דונם (300 × 300 מ׳) ונמצאו בו 32 מחצבות; אפשר כי מחצבות נוספות מכוסות היום בצמחייה ובשפכי עפר. על פי סימנים של תעלות חציבה ואבנים אחדות שהעבודה לא הושלמה בהן, נראה שגודל האבנים שנחצבו היה קטן ובינוני

איור 47. מחצבה 5, מבט לדרום.

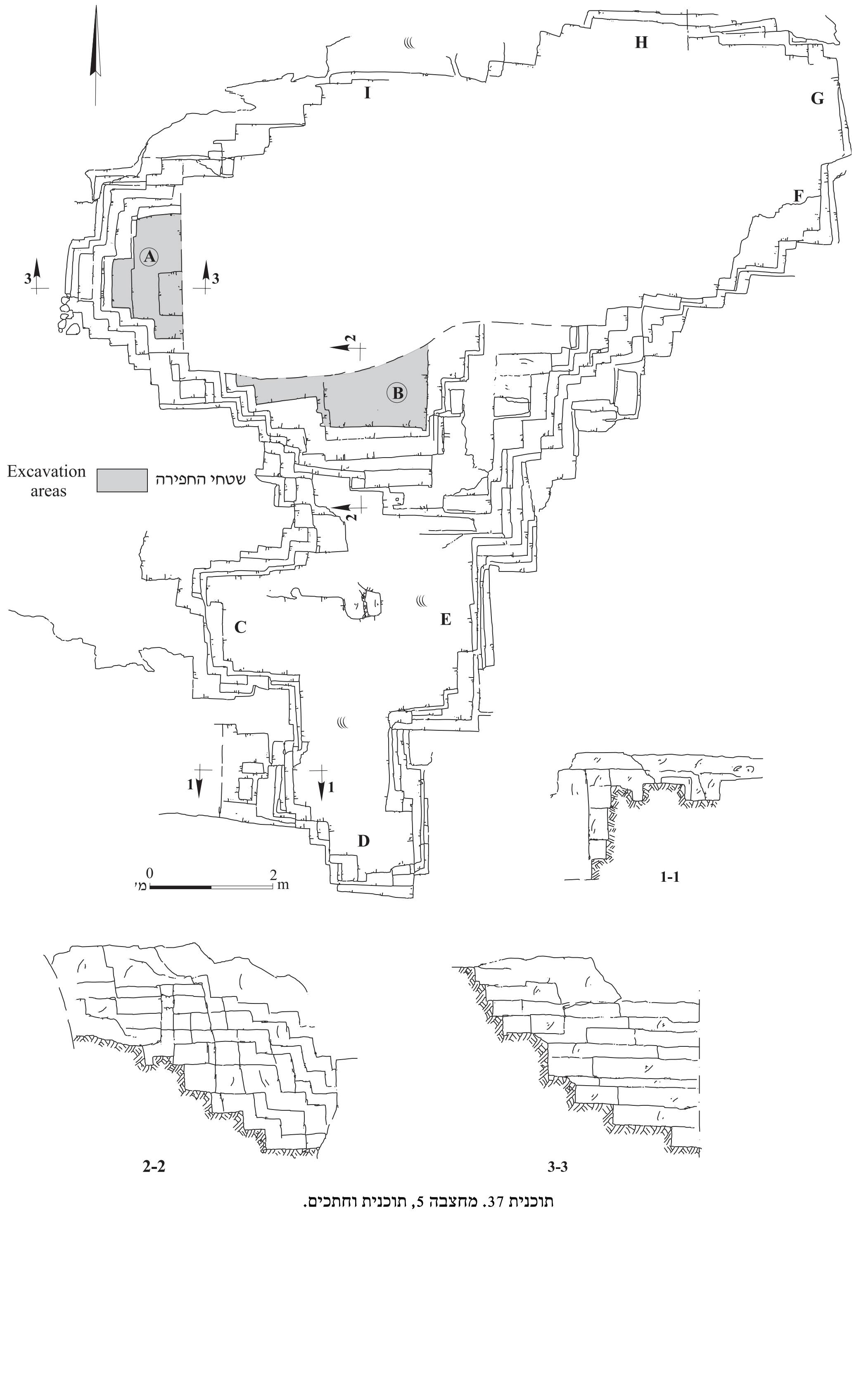

תוכנית 37. מחצבה 5, תוכנית וחתכים.

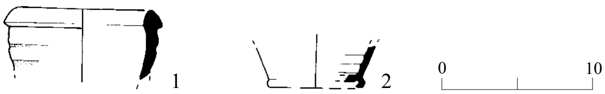

איור 48. מחצבה 6, הממצאים.

איור 49. מחצבה 11, מבט לדרום.

(0.3—0.6 מ׳ אורך; 0.2—0.4 מ׳ רוחב וגובה). דופנות המחצבות נחצבו במדרגות אנכיות — שיטה שבה היה נוח להגיע לכל דופנות האבן והניתוק היה קל יחסית. לתעלות ההפרדה שנחצבו סביב האבן היה, בדרך כלל, חתך משולש או טרפזי, ועומקן היה בגובה האבן הרצויה. משנחצבו תעלות ההפרדה נותקה האבן באמצעות תעלת ניתוק ומוט, בדרך כלל בתחתית האבן (ר׳ הקבלות אצל ספראי וששון תשס״א:18—28). הנפח המשוער של המחצבות נאמד ב־6000 מ״ק, ומשקלן של האבנים שנחצבו (40—60 ק״ג) היה נוח לשינוע.

ז. קברים

הקברים בשטח הנחקר נסקרו בלבד והם נמצאו מדרום לחורבת אנושה וסמוך לה, מצפון לנחל מזור, בין קווי הרוחב 161200 ל־161320. שלושה־עשר קברים מטיפוס דו־מקמר נמצאו בשלושה ריכוזים. הריכוז ראשון (איור 2: מס׳ 170) כולל שישה קברים הפרוסים לאורך 25 מ׳ לאורך הדרך החדשה שיורדת מחורבת אנושה לנחל מזור וממזרח לה. השני (איור 2: מס׳ 160) כולל שלושה קברים הפרוסים לאורך 20 מ׳ בשוליים הדרומיים־מזרחיים של חורבת אנושה. הריכוז השלישי (איור 2: מס׳ 138) כולל ארבעה קברים שנמצאו בצדו הדרומי של נחל מזור, 250 מ׳ דרומית־מזרחית לחורבת אנושה.

לקברים היה פיר אנכי מלבני חצוב (0.5 × 1.6 מ׳ בממוצע; 1.5 מ׳ עומק) שמשני צדיו נחצבו מקמרים ובהם משכבי קבורה. בשני קברים נמצאו לוחות הכיסוי שהונחו על הפיר. קברים מטיפוס זה נפוצים בצפון שפלת יהודה (אבני תשנ״ז:31—32) ובשפלת שומרון (עמית תשנ״ז:92), והם מתוארכים

לשלהי התקופה הרומית ולתקופה הביזנטית (אבני תשנ״ז: 69—70).

ח. כבשני סיד[5]

שמונה כבשני סיד נחפרו בנחל מזור באמצעות כלים מכניים (איור 2: מס׳ 5, 20, 24, 50, 60, 104, 137, 189; טבלה 2). הכבשנים נבנו על פי רוב בגדותיו של הנחל, או בערוצים מקומיים בגובה של 150—185 מ׳ מעל פני הים, ובגובה יחסי של 5—25 מ׳ מעל פני הערוץ; חלקם התחתון חצוב בסלע וחלקם העליון בנוי אבני גוויל (תוכניות 38—44; איורים 50, 51; 4.4—7.5 מ׳ קוטר חיצוני, 3.1—5.0 מ׳ קוטר פנימי, 1.30—3.75 מ׳ עומק). באחדים מן הכבשנים נמצאו סדקים בחלק החצוב — תוצאה של החום הגבוה בזמן פעולתם. ׳מנהרות הרוח׳ (תוכנית 41; איור 51) להפחת האש בכבשן נמצאו בצד מערב, ממנו נושבת במשך רוב שעות היום הרוח, אשר נוצלה כמפוח טבעי. ברוב הכבשנים פתח האוורור ופתח ההזנה לא השתמרו. בכבשן מס׳ 24 נחשפה ׳מנהרת רוח׳ שלמה (תוכנית 41; איור 51; 0.40—0.60 × 4.25 מ׳; 0.4—0.8 מ׳ גובה) שנבנתה בקו המגע שבין החלק החצוב של הכבשן לחלקו הבנוי. על פי חתכים שבוצעו בערמות השפך של חלק מן הכבשנים, ניתן לזהות כי הם פעלו יותר מפעם אחת (תוכנית 38: חתך 1—1).

בדומה למתקנים אחרים, כגון גתות, גרנות ואגני ריסוק, אחת הבעיות בחקר כבשני הסיד היא שאלת תיארוכם. ששון (תש״ן: 99; תשנ״ח: 6) ניסה לתארך את הכבשנים על פי גודלם. הוא הראה במחקרו כי ממדי הכבשנים בתקופות הרומית והעות׳מאנית היו גדולים מאלה של התקופות הביזנטית והאסלאמית הקדומה. אישוש להנחה זו נמצא בכבשן 137 (תוכנית 44; טבלה 2) שמידותיו קטנות יחסית לאחרים ובחפירה שנערכה בו נמצאו חרסים מהתקופה הביזנטית.

משכבות הפחם שנמצאו בתחתית שלושה מהכבשנים שנחפרו נלקחו דגימות פחמן־14 (טבלה 2: מס׳ 5, 20, 24).[6] התאריכים שהתקבלו: כבשן מס׳ 5, 50±1850 לסה״נ; כבשן מס׳ 20, 50±1770 לסה״נ; כבשן מס׳ 24, 30±1760 לסה״נ (רמת מובהקות של 95%).

סיכום

המקור הקרוב ביותר של חומרי הגלם לבנייה במישור החוף נמצא בשפלת שומרון. יצרני הסיד שרפו את חומר הגלם באזורים שבהם הוא נאסף, ויש להניח שהובלת הסיד נעשתה ברשת משנית של דרכים בערוצי הנחלים ולאורך קווי פרשות המים. לאור ממצאי הסקר והחפירות ניתן לקבוע כי ייצור הסיד תפס מקום מרכזי בכלכלת האזור, בעיקר בשלהי התקופה העות׳מאנית. בתקופה זו נוצלו אבני הבנייה באתרים הארכיאולוגיים כחומר גלם לייצור הסיד (גרן תשמ״ד: 93—94); תופעה שהובחנה גם באזור מודיעין (גולני וזבנוביץ׳ תשס״ב: 104). ממצא זה תואם את ההתפתחות האינטנסיבית בשלהי התקופה העות׳מאנית, עת צמחה האוכלוסייה פי כמה בהשוואה לראשית המאה הי״ט (בן אריה תשמ״ח: 13—14; תש״ן: 75—79; קרק תשמ״ה: 133—134). ההתיישבות במישור החוף, כגון ביפו ובסביבותיה, העלתה את הדרישה לסיד שיוצר בשפלת שומרון.

טבלה 2. כבשני סיד (מידות במטרים)

מס׳	גובה מעפה״י	קוטר פנימי	קוטר בסיס	קוטר חיצוני	עומק	עובי הדופן	טופוגרפיה	גובה יחסי	כיוון הפתח
5	150	4.25	3.2	5.1	2.80	1.45	גיא	10	מערב?
104	160	3.10	2.1	4.4	2.40	1.20	גיא	15	מערב?
20	160	4.40	~2.0	6.3	2.35	1.30	גיא	25	מערב?
24	150	4.10	1.5—2.5	6.0 משוער	3.75	1.40	ערוץ נחל מקומי	15	מערב־צפון־מערב
50	185	5.00	2.2	7.5 משוער	2.60<	-	גיא	20	מערב?
60	180	4.10	3.1	~5.8	2.80	1.60	מדרון	10	מערב
137	180	3.10	-	4.8	1.30	0.80—1.00	שלוחה	5	דרום
189	170	3.20	2.9	5.2	1.90	-	גיא	5	מערב

~ לא נחפר במלואו

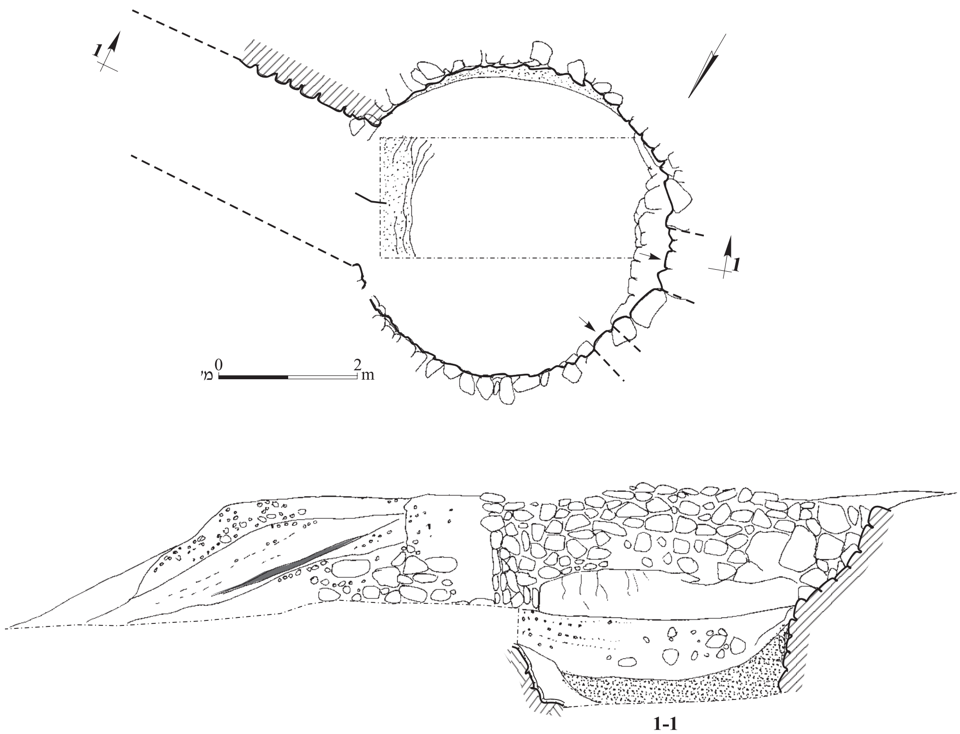

תוכנית 38. כבשן סיד 5, תוכנית וחתך.

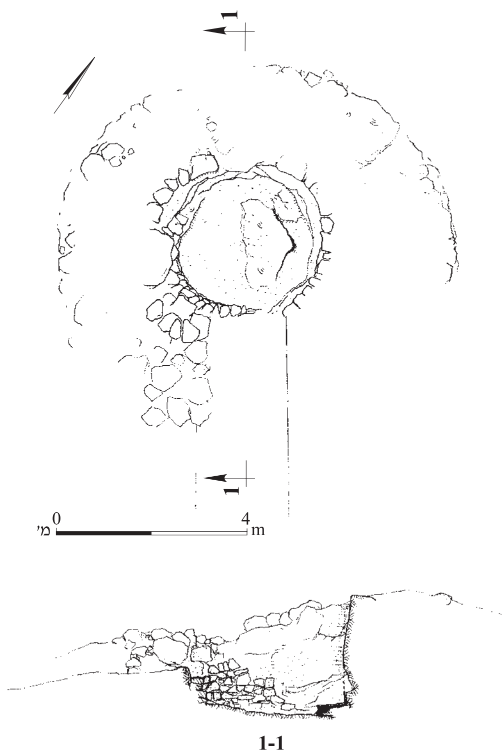

תוכנית 39. כבשן סיד 104, תוכנית וחתך.

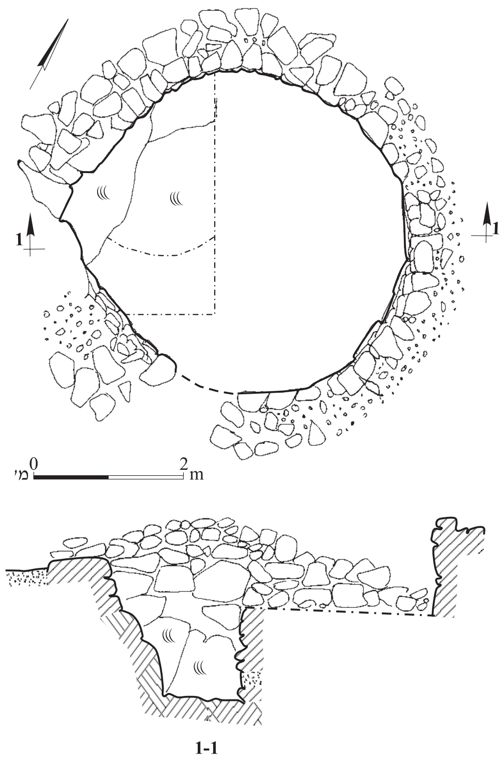

תוכנית 40. כבשן סיד 20, תוכנית וחתך.

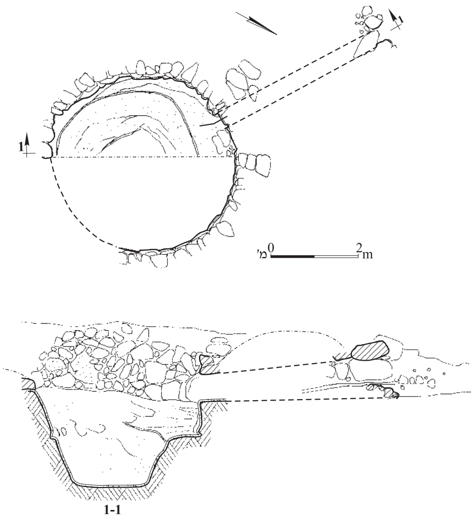

תוכנית 41. כבשן סיד 24, תוכנית וחתך.

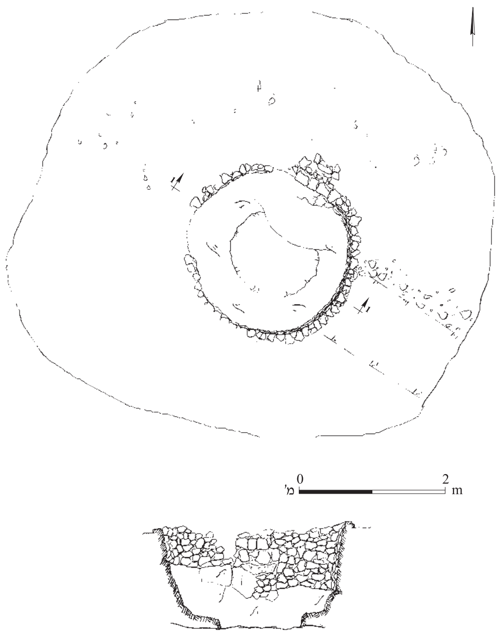

תוכנית 42. כבשן סיד 50, תוכנית וחתך.

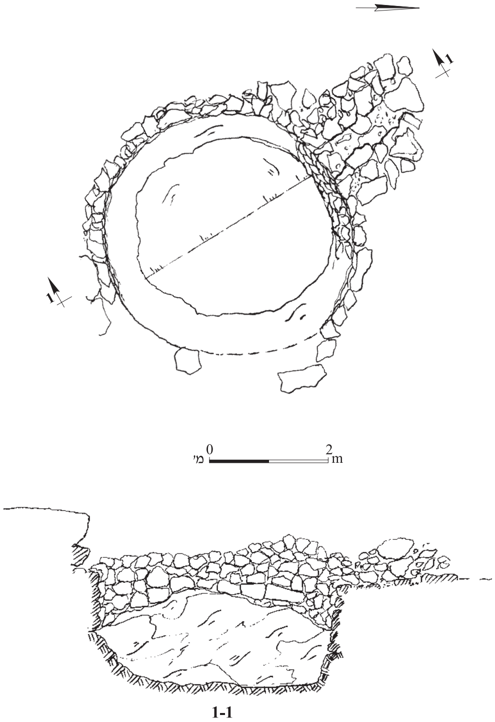

תוכנית 43. כבשן סיד 189, תוכנית וחתך.

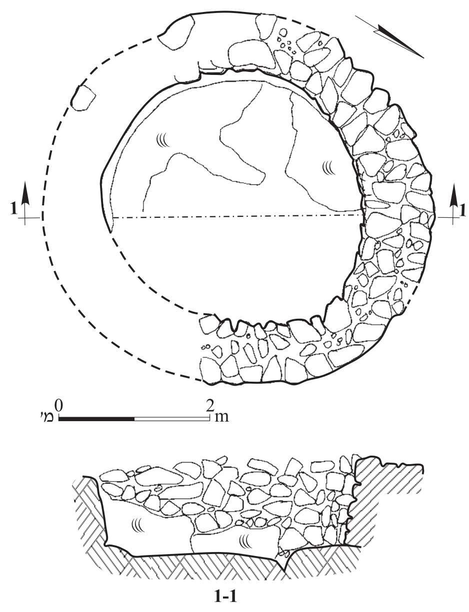

תוכנית 44. כבשן סיד 137, תוכנית וחתך.

איור 50. כבשן סיד 5, מבט לדרום־מערב.

איור 51. כבשן סיד 24, מנהרת רוח, מבט למזרח.

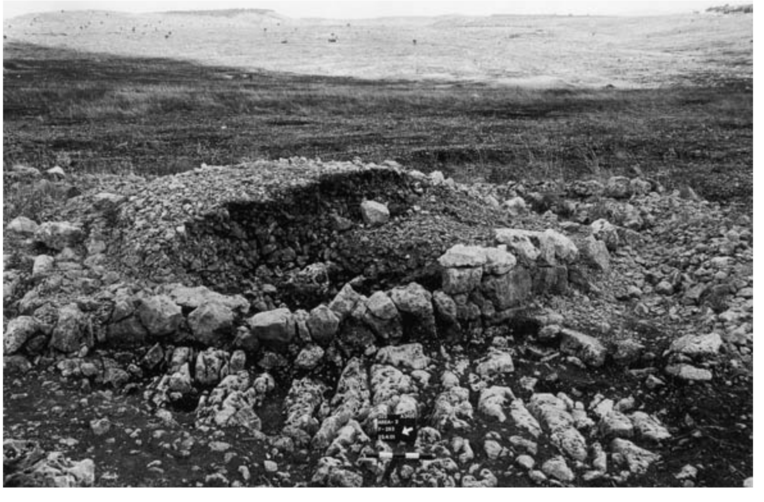

איור 52. ערמת סיקול 263, מבט למזרח.

ט. מכלאה

מכלאת צאן 29 נמצאת בחלק המערבי של השטח הנחקר. המכלאה (17 × 29 מ׳; איור 2; תוכנית 45) נמצאת על קרקע טרשית במדרון שמדרום לנחל מזור. המכלאה בנויה אבני גוויל במגוון גדלים, והשתמרה לגובה נדבך אחד בממוצע (1 מ׳). בחלק הדרומי־מערבי של המכלאה נמצא חדר (4.5 × 7.5 מ׳), ומחוץ לה מדרום — בור מים (ר׳ בור מס׳ 28, לעיל). לא התגלו ממצאים מתארכים.

י. ערמות סיקול

כדי להכשיר קרקעות לעיבוד חקלאי היה צורך לסקל אותן. כתוצאה מכך נוצרו בשטח הנחקר מאות ערמות סיקול; תשע מהן נחפרו (טבלה 3; תוכניות 46—49; איור 52). הערמות הונחו על משטחי סלע חשופים ולעתים הן שימשו תשתית לבניית מגדלי שדה. חלקן נתחם באבנים גדולות ואחדות מהן השתמרו לגובה שלושה נדבכים (למשל, ערמה 263; תוכנית 49; איור 52). מרבית ערמות הסיקול

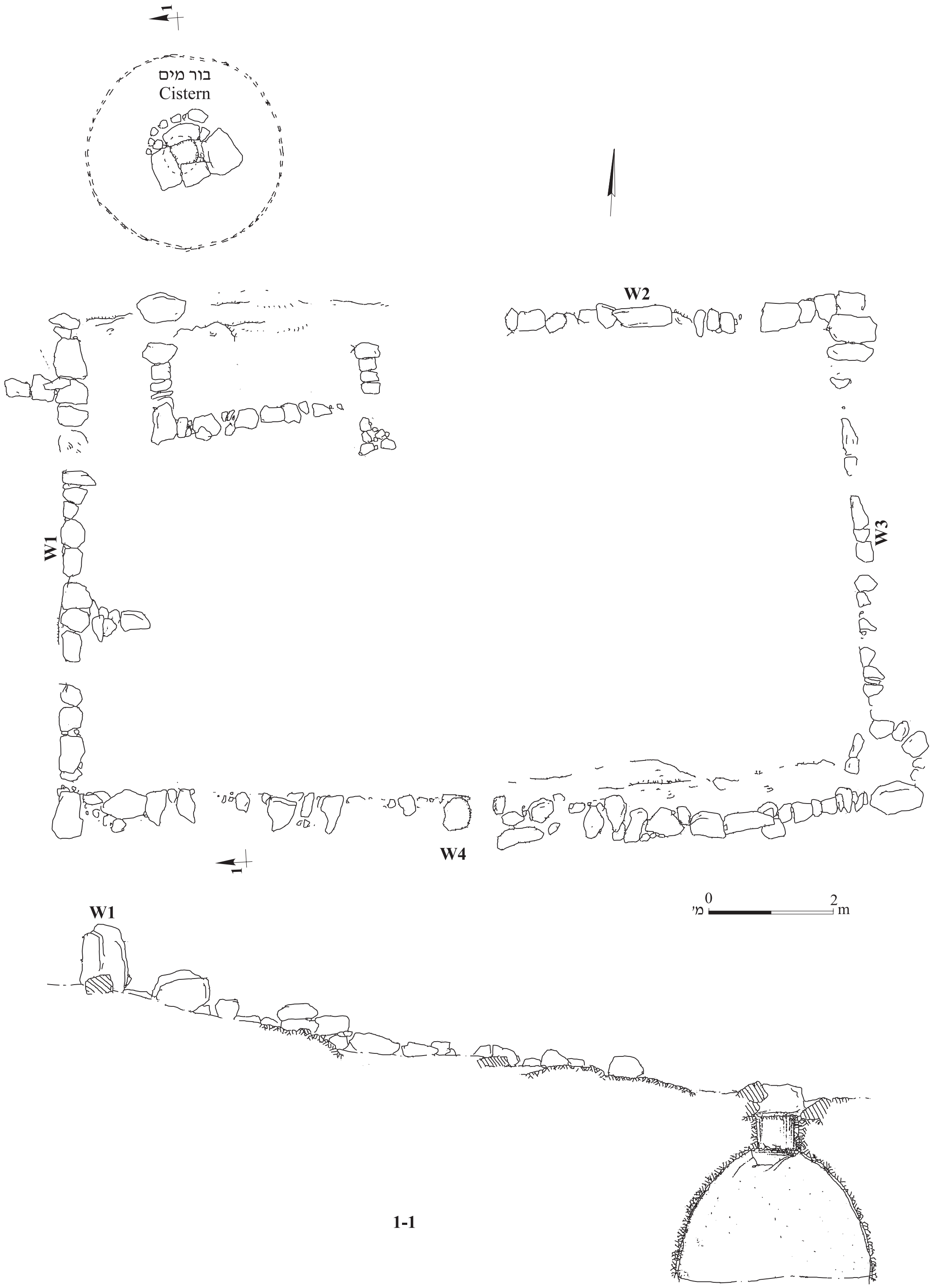

תוכנית 45. מכלאה 29, תוכנית וחתך.

טבלה 3. ערמות סיקול (מידות במטרים)

מס׳	נ״צ (רי״י)	קוטר	גובה	מס׳	נ״צ (רי״י)	קוטר	גובה
4	14819/16115	7.0	0.5	105	14850/16152	6.5	1.2—0.5
50	14870/16094	9.5	1.5	263	14929/16162	12.0—10.0	1.3
51	14870/16098	9.5—7.0	0.8	264	14926/16161	8.0	1.2
52	14861/16102	13—9.0	1.5—1.0	266	14924/16168	12.5	0.7
64	14909/16156	6.8	1.0				

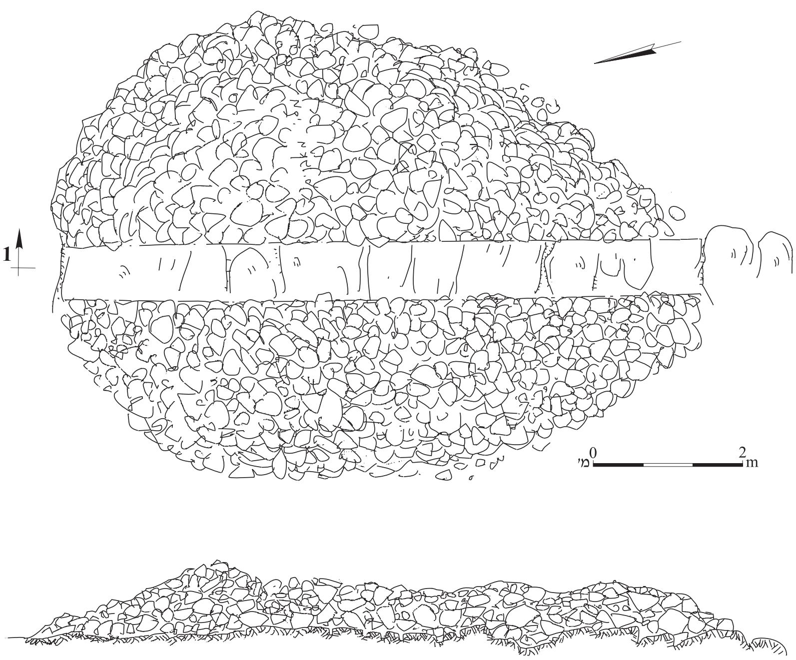

תוכנית 46. ערימת סיקול 52, תוכנית וחתך.

נמצאו בשטחים מישוריים, בזיקה לחלקות עיבוד נרחבות ובהן מעט גדרות ועודפי אבנים. במדרונות, לעומת זאת, עודפי האבנים שימשו לבניית המדרגות החקלאיות. על פי החרסים שנמצאו בכמה ערמות סיקול ניתן להניח כי איסופן נעשה בזמנים שונים: בתקופות הרומית—הביזנטית (ערמה 263; איור 53: 6—8), בתקופות הביזנטית—האסלאמית הקדומה (ערמה 105; איור 53: 2—5) ובתקופות הממלוכית—העות׳מאנית (ערמה 64; איור 53: 1).

י״א. ספלולים

ארבעה ספלולים נוקו בחפירות (טבלה 4), שניים מהם סמוך למגדלי שדה (איור 2: מס׳ 11a, 49b).

מאות ספלולים דומים נמצאו בשפלת שומרון, במערב הרי שומרון ובמרכזם (דר תשמ״ב: 270). לדעת דר הם שימשו לעצירת שמן; לאחר שרוסקו הזיתים באבן הם הונחו על סלע סמוך לספלול ונלחצו באבנים. דוגמה למשטח סלע בלוי משימוש וסמוך לו ספלול נמצא במס׳ 2 ו־49a.

סיכום

תרומתו של מחקר זה היא בחפירות הארכיאולוגיות שנערכו במגוון אתרים בשטח נרחב למדי. מעט אתרים נחפרו בשפלת שומרון ומרבית המסקנות על אודות האזור מתבססות על סקרים בלבד. אף על פי כן ניתן לומר שעיקרי מסקנותיו של ספראי

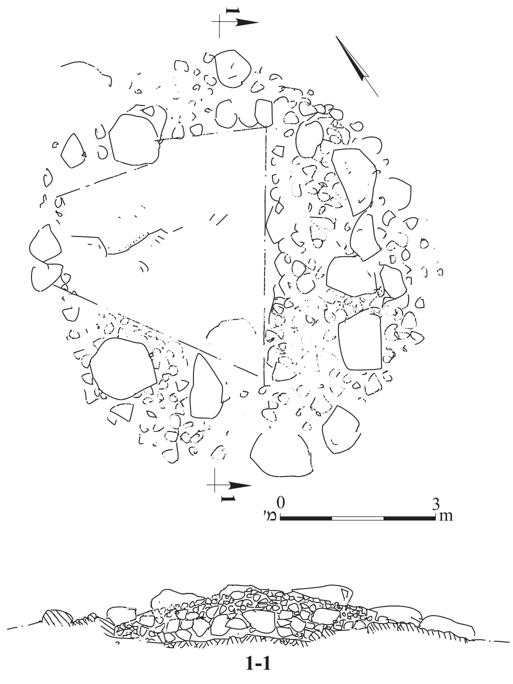

תוכנית 47. ערמת סיקול 64, תוכנית וחתך.

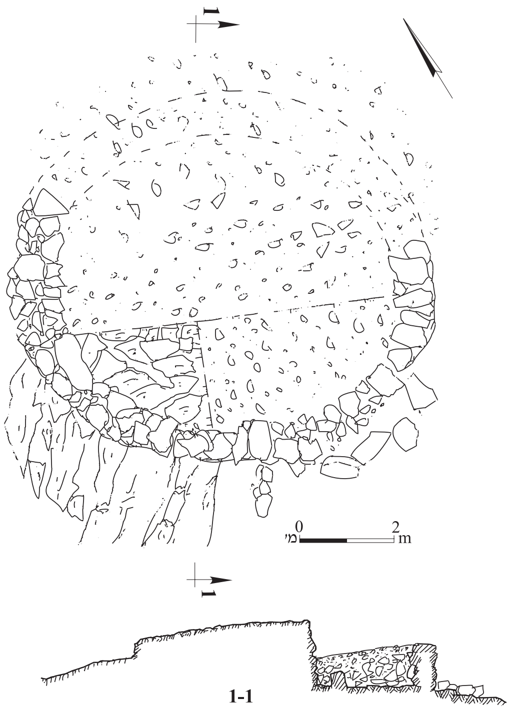

תוכנית 49. ערמת סיקול 263, תוכנית וחתך.

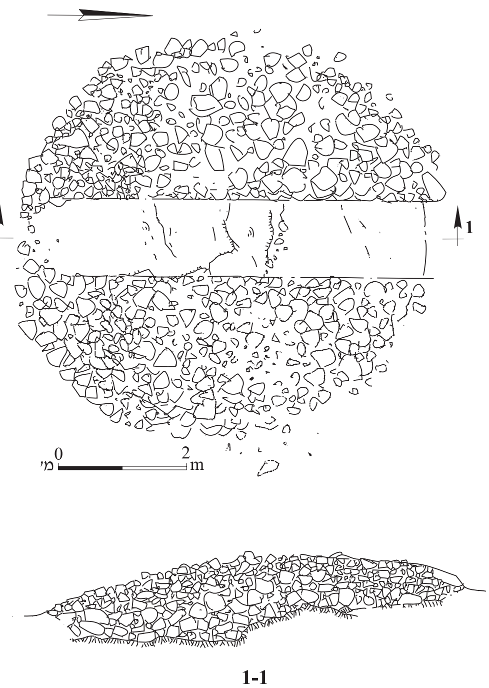

תוכנית 48. ערמת סיקול 105, תוכנית וחתך.

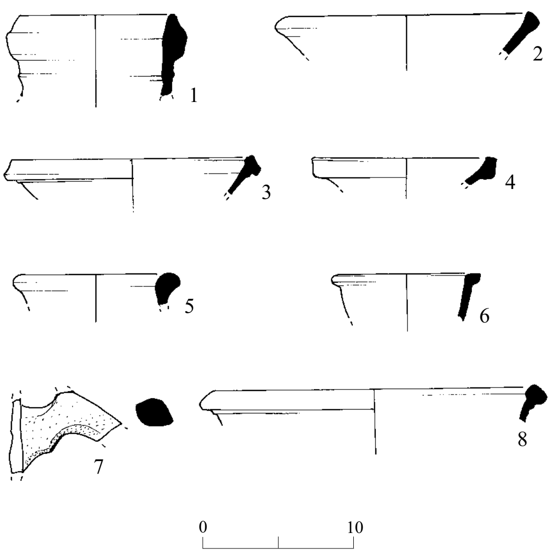

איור 53. ערמות סיקול 64, 105, 263, הממצאים.

טבלה 4. ספלולים (מידות במטרים)

מס׳	נ״צ מרכזי (רי״י)	קוטר	עומק	חתך
2	14819/16113	0.36	0.27	קוני
11b	14858/16115	0.40	0.25	קוני
49a	14913/16122	0.30	1.21	מרובע
79	14818/16166	0.41	0.30	קוני
80	14825/16170	0.40	0.30	קוני

איור 54. נוף מטעי זיתים בשפלת שומרון.

(תשנ״ה; תשנ״ז), חלוץ המחקר המודרני בשפלת שומרון, מקבלות חיזוק מן המסקנות של המחקר הנוכחי.

על פי הסקרים הקודמים, וכן החפירות והתוכניות החדשות שנעשו בחורבת לבד, ניתן להניח כי האתר נושב כבר בתקופת הברזל 2 ובתקופה הפרסית (כוכבי ובית־אריה תשנ״ד:109, אתר 272). הימצאותו האפשרית של מקווה טהרה יכולה להעיד על קיומו של יישוב יהודי באתר בימי הבית השני. עיקר הבנייה באתר תוארך לתקופה הביזנטית, עת היה האתר חלק ממערך יישובי חדש באזור (ספראי תשנ״ז:233). נראה כי במקום נבנה בית חווה מורכב או מנזר. תוכנית המבנה על שלושת אגפיו הערוכים סביב חצר מרכזית, אופי הבנייה האחיד בשלבים השונים ומציאותם של משקוף ושל שברי סורג מעוטרים בצלבים, מחזקים את האפשרות כי היה במקום מנזר שבו קפלה או כנסייה. ההתיישבות בחורבת לבד המשיכה להתקיים גם בתקופה האסלאמית הקדומה.

על פי ממצאי הסקר בחורבת אנושה (כוכבי ובית־אריה תשנ״ד:110, 111, אתר 280) נראה כי האתר נושב מהתקופה הרומית ועד לתקופה האסלאמית הקדומה. על פי תוכנית החורבה והחפירות שערכנו בה, נראה כי השרידים שייכים לבית חווה מן התקופה הממלוכית, הכולל יחידה מרכזית בחלקו הגבוה של האתר ושלוש יחידות משנה לצדו. סביב למבנים אלה נמצאו מדרגות חקלאיות רחבות שאפשרו לקיים גני פרי, ירק ונוי. האתר המשיך להתקיים גם בתקופה העות׳מאנית.

כלכלתם של תושבי האתרים האלה התבססה על חקלאות אינטנסיבית. מאות ערמות הסיקול שנסקרו ונחפרו מעידות על ניצול של כל פיסת קרקע זמינה, ובכל המדרונות, למעט הטרשיים שבהם, נבנו מדרגות חקלאיות. גידול הזית ועצירת שמן היו ענפי הכלכלה העיקריים. על כך מעידים חלקי בית הבד בחורבת לבד ואבן הריסוק שנמצאה בחורבת אנושה. מעמדו של גידול הזית מודגש גם בהעדרן של גתות בשטח הנחקר, בשונה מאזורים אחרים בשפלת שומרון. תנאי האקלים הדרושים לגידול עץ הזית הם כמות משקעים שנתית של 400—550 מ״מ וקיץ חם שלילותיו קרים; כל אלה מצויים בשפלת השומרון. על מעמדו של גידול הזית באזור מעידים מטעי הזיתים המטופלים באינטנסיביות עד היום, מדרום לשטח הנחקר (איור

54). נוסף על כך, עסקו תושבי האזור בגידול תבואה, כפי שמעידה הגורן שנמצאה בחורבת לבד.

מתקני האגירה למים שנמצאו מדרום לחורבת אנושה ולנחל מזור מעידים, להערכתנו, על קיומה של חקלאות שלחין במדרגות החקלאיות הסמוכות להם. מיקום הבריכות קשור למחצבות שנמצאו סמוך ולא מן הנמנע שהן שימשו גם לרחצה.

ענף מרכזי בכלכלת תושבי האזור היה חציבת האבן ושינועה. ריבוי המחצבות קשור, ככל הנראה, לבניית הערים לוד, יפו וכפרים במישור החוף. תעשיית הסיד המשתקפת בריבוי הכבשנים שתוארכו לשלהי התקופה העות׳מאנית, לא היתה אמצעי קיום בתקופות הקדומות.

נתונים אלה משתלבים בתמונה העולה מן הסקרים שנערכו בחלק המערבי של שפלת שומרון, מחוץ לשטח הנחקר, בעיקר אלו של ספראי (תשנ״ה; תשנ״ז) ועד (2000). נמצא כי התיישבות אינטנסיבית החלה בשלהי התקופה הרומית ובראשית התקופה הביזנטית והמשיכה להתקיים גם בתקופה האסלאמית הקדומה, לפחות בחלקה הראשון. התיישבות זו, באזור נחות מבחינת מאפייניו הגיאוגרפיים שנותר פנוי עד אז, משקפת את הלחץ הדמוגרפי שנוצר בתקופה הביזנטית בעמק לוד ובסביבותיו.

הערות

[1] החפירות נערכו בחודשים אוגוסט—ספטמבר 2000 (הרשאה מס׳ A-3270); אפריל—מאי 2001 (הרשאה מס׳ A-3405); אוקטובר—נובמבר 2001 (הרשאה מס׳ A-3405); ינואר—פברואר 2002 (הרשאה מס׳ A-3650; ר׳ להלן); אפריל—מאי 2003 (הרשאה מס׳ A-3899). החפירות, מטעם רשות העתיקות, נוהלו על ידי ע׳ שיאון, בהשתתפות מ׳ היימן, ג׳ פרנוס, ג׳ בירמן, ח׳ אליעז, ע׳ עד, צ׳ קניאס וד׳ סקלר (מנהלי שטחים), ח׳ דנגור וי׳ רחמים (מנהלה); ל׳ ברדה (GPS) צ׳ שגיב וק׳ עמית (צילום), י׳ נגר (אנתרופולוגיה פיזית); א׳ הגיאן, ס׳ פירסט, ו׳ אסמן, וט׳ קורנפלד (מדידות), א׳ בלשוב, ס׳ פירסט, וט׳ קורנפלד (שרטוט), י׳ גורין-רוזן (זכוכית), י׳ רפיואנו וא׳ און (זיהוי כלי החרס); על כך תודתנו להם. במסגרת הרשאה מס׳ A-3650 נערכה חפירה נוספת בשוליים הצפוניים-מערביים של חורבת אנושה בניהולו של מ׳ היימן (בהכנה).

[2] ספראי (תשנ״ה:189; תשנ״ז:217) מכנה אזור זה במונח ׳שפלת שומרון׳ ואנו הולכים בעקבותיו. ניר (תשמ״ט:83, 203) מכנה את האזור ׳הדום ההר׳ או ׳הדום הר שומרון׳.

[3] התוכנית מתבססת על תוכניתו של ספראי (תשנ״ז: איור 3).

[4] כל שטח מדרגות כולל מספר טרסות שרק מקצתן נבדקו ומוספרו. על כן השטחים מכונים על פי מספרי הטרסות הנדונות בכל שטח.

[5] נכתב במשותף עם א׳ ששון. ר׳ גם שיאון וששון תשס״ג.

[6] בדיקות פחמן-14 נערכו על ידי ד״ר אליזבטה בוארטו ממכון ויצמן למדע ועל כך תודתנו לה.

הפניות

אבני ג׳ תשנ״ז. **בתי הקברות של ירושלים ובית גוברין במאות הד׳–הז׳ לסה״נ כדוגמא לבתי קברות עירוניים בארץ ישראל בתקופה הרומית המאוחרת והביזאנטית.** עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית. ירושלים.

בן אריה י׳ תשמ״ח. אוכלוסיית ארץ ישראל ויישובה ערב ההתיישבות הציונית. בתוך י׳ בן אריה, י׳ בן ארצי וח׳ גורן, עורכים. **מחקרים בגיאוגרפיה יישובית של ארץ ישראל.** ירושלים. עמ׳ 1—14.

בן אריה י׳ תש״ן. הנוף היישובי של ארץ ישראל ערב ההתיישבות הציונית. בתוך מ׳ ליסק וג׳ כהן, עורכים. **תולדות היישוב היהודי בארץ ישראל מאז העלייה הראשונה בתקופה העות׳מאנית** א׳. ירושלים. עמ׳ 75—141.

ברטוב י׳ תשנ״ה. גיאולוגיה ומחצבים. **אטלס ישראל החדש.** תל אביב.

גולדפוס ח׳ וגולני א׳ תשנ״ג. סקר ארכיאולוגי של ישראל — מפת ואדי אל מכוך (גליון 18-14). בתוך י׳ פנקלשטיין וי׳ מגן, עורכים. **סקר ארכיאולוגי בארץ בנימין.** ירושלים. עמ׳ 265—338.

גולני א׳ וזבנוביץ ו׳ תשס״ב. מודיעין. **חדשות ארכיאולוגיות — סקרים וחפירות בישראל** 113:102—104.

גופנא ר׳ ובית-אריה י׳ תשנ״ז. **מפת לוד (80)** (סקר ארכיאולוגי של ישראל). ירושלים.

גלעד ד׳ תשנ״ה. גיאולוגיה ומחצבים. **אטלס ישראל החדש.** תל אביב.

גרן ו׳ תשמ״ד. **תיאור גיאוגרפי, היסטורי וארכיאולוגי של ארץ ישראל** ה׳: **השומרון** (תרגום ח׳ בן עמרם). ירושלים.
דר ש׳ תשמ״ב. **התפרוסת היישובית של מערב השומרון בימי בית שני, המשנה והתלמוד.** עבודת דוקטור, אוניברסיטת תל אביב. תל אביב.
הירשפלד י׳ תשנ״ז. כפרים, בתי אחוזה ובתי חווה בארץ ישראל הביזנטית. בתוך ש׳ דר וז׳ ספראי, עורכים. **הכפר הקדום בארץ ישראל.** תל אביב. עמ׳ 75–129.
זילברבורד א׳ ועמית ד׳ תשס״ב. מזור (אלעד) אתרים 50 ו־62. **חדשות ארכיאולוגיות — חפירות וסקרים בישראל** 113 :84–87.
יעלון ד׳ תשנ״ה. קרקעות. **אטלס ישראל חדש.** תל אביב.
כהן ר׳ תשמ״ב. **מפת שדה בוקר מזרח (168)** (סקר ארכיאולוגי של ישראל). ירושלים.
כוכבי מ׳ ובית־אריה י׳ תשנ״ד. **מפת ראש העין (78)** (סקר ארכיאולוגי לישראל). ירושלים.
ניר ד׳ תשמ״ט. **גיאומורפולוגיה של ארץ־ישראל.** ירושלים.
ספראי ז׳ תשנ״ה. שפלת השומרון בתקופה הביזנטית. בתוך ז״ח ארליך וי׳ אשל, עורכים. **מחקרי יהודה ושומרון דברי הכנס הרביעי, תשנ״ד.** אריאל. עמ׳ 189–208.
ספראי ז׳ תשנ״ז. יישובים בשפלת השומרון בתקופה הביזנטית. בתוך י׳ אשל, עורך. **מחקרי יהודה ושומרון דברי הכנס השישי, תשנ״ו.** אריאל. עמ׳ 217–234.
ספראי ז׳ 1996. שפלת לוד בתקופה הביזאנטית. בתוך ר׳ בר נר וא׳ בוך, עורכים. **אגן הירקון — טבע הדברים.** תל אביב. עמ׳ 62–143.
ספראי ז׳ ושעון א׳ תשס״א. **חציבה ומחצבות אבן בארץ ישראל.** ירושלים.
עד ע׳ 2000. **תפרוסת היישוב בהדום הר שומרון בתקופה הביזאנטית.** עבודת מוסמך, האוניברסיטה העברית. ירושלים.
עמית ד׳ תשנ״ז. מזור 1993. **חדשות ארכיאולוגיות** קו:86–92.
עמית ד׳ וזילברבוד א׳ תשנ״ז [א]. מזור 1994–1995. **חדשות ארכיאולוגיות** קו:92–96.
עמית ד׳ וזילברבוד א׳ תשנ״ז [ב]. מזור 1995. **חדשות ארכיאולוגיות** קו:96–99.
עמית ד׳ וזילברבוד א׳ תשנ״ז [ג]. סקר מזור. **חדשות ארכיאולוגיות** קו:99–101.
פינקלשטיין י׳ 1977. הדרך הרומית גופנה–אנטיפטריס. בתוך מ׳ ברושי, עורך. **בין חרמון לסיני.** תל אביב. עמ׳ 171–180.
פינקלשטיין י׳ 1978. **התיישבות כפרית בשולי ההר באגן הירקון בתקופה הישראלית–ההלניסטית.** עבודת מוסמך, אוניברסיטת תל אביב. תל אביב.
פינקלשטיין י׳ תשמ״א. חוות חקלאיות במורדות המערביים של הר שומרון. **ארץ ישראל** טו:331–348.
פראוור י׳ תשמ״ד. **תולדות ממלכת הצלבנים.** ירושלים.
קרק ר׳ תשמ״ה. **יפו — דמותה של עיר, 1799–1917.** ירושלים.
ששון א׳ תש״ן. **ייצור סיד בארץ ישראל בשלהי ימי הבית השני, המשנה והתלמוד.** עבודת מוסמך, אוניברסיטת בר אילן. רמת גן.
ששון א׳ תשנ״ח. כבשני סיד — היבטים טכנולוגיים וטיפולוגיים. בתוך ש׳ גבסון וד׳ עמית, עורכים. **טכנולוגיות קדומות** 2. ירושלים. עמ׳ 1–17.
שיאון ע׳ תשנ״ד. אדם. **חדשות ארכיאולוגיות** קא־קב:74–75.
שיאון ע׳ וששון א׳ תשס״ג. תעשיית הסיד בשפלת שומרון. בתוך י׳ אשל, עורך. **מחקרי יהודה ושומרון** י״ב. אריאל. עמ׳ 195–206.

Avissar M. 1996. The Medieval Pottery; The Oil Lamps and the Clay Tobacco Pipes. In A. Ben-Tor, M. Avissar and Y. Portugali. *Yoqne'am* I: *The Late Periods* (Qedem 3). Pp. 75–172; 188–201.
Cohen-Finkelstein J. 1991. *Pottery Distribution, Settlement Patterns and Demographic Oscillations in Southern Samaria in the Islamic Periods*. M.A. thesis. The Hebrew University. Jerusalem.
Conder C.R. and Kitchener H.H. 1882. *The Survey of Western Palestine* II: *Samaria*. London.
Loffreda S. 1982. Documentazione preliminare degli ogetti della XIV Campagna di Scavi A Cafarnao. *LA* 31:409–426.
Magness J. 1993. *Jerusalem Ceramic Chronology: Circa 200–800 CE*. Sheffield.
McNicoll A.W., Smith R.H. and Hennessy J.B. 1982. *Pella in Jordan* 1: *An Interim Report on the Joint University of Sydney and the College of Worcester Excavations at Pella 1979–1981*. Canberra.
Peleg M. 1989. Domestic Pottery. In V. Tzaferis. *Excavations of Capernaum* 1. Indiana. Pp. 31–114.
Pringle D. 1984. Thirteenth Century Pottery from the Monastery of St. Mary of the Carmel. *Levant* 17:91–111.
Tushingham A.D. 1985. *Excavations in Jerusalem 1961–1967* I. Toronto.
Tzaferis V. 1983. *The Excavations of Kursi-Gerasa* (*'Atiqot* [*ES*] 16). Jerusalem.
Whitcomb D. 1989. Coptic Glazed Ceramics from Excavations of Aqaba, Jordan. *JARCE* 29:167–182.

EXCAVATIONS AND SURVEYS AT ḤORBAT ANUSHA AND ḤORBAT LEVED IN THE SAMARIAN SHEPHELAH

OFER SION, UZI ‘AD, MORDECHAI HAIMAN AND GIORA PARNOS

(PP. 109–159)

The investigated area is spread across 2.5 sq km and is located in the Samarian Shephelah, east of Rantis junction (Fig. 1). These lowlands (6–10 km wide) extend from the middle of the Samarian Hills to the coastal plain. The importance of this study lies in the large number of excavations carried out in a rather large area. The excavations were conducted at Ḥorbat Anusha and Ḥorbat Leved, in farmhouses and various installations: field towers, fortified towers, farming terraces, water installations, quarries, limekilns, stone clearance heaps and cupmarks (Fig. 2).

Based on previous surveys and the new excavations at Ḥorbat Anusha it is assumed that the site was already occupied during Iron Age II and the Persian period (Fig. 4; Plan 2). The possible ritual bath located east of the site also indicates occupation during the Second Temple period. Most of the construction dates to the Byzantine period, when a complex farmstead or a monastery was built. Based on the findings of the survey it seems that Ḥorbat Anusha was also populated in the Roman, Byzantine and Early Islamic periods (Fig. 5). During the Mamluk period an estate was established there that included a main group of buildings on the highest part of the site and three secondary units consisting of rooms and courtyards (Plan 3; Figs 5–8). Surrounding the buildings were broad farming terraces that were probably used to grow fruit trees, vegetable patches and gardens.

According to the results of the excavation at Ḥorbat Leved (Plan 4–7; Figs. 9–12) and the data retrieved from other surveys, it seems the site was occupied from the Byzantine period until the beginning of the Early Islamic period, as well as in Ottoman times. In the Byzantine period the site was part of a new array of settlements that was established in the region.

Agriculture was the principal means of subsistence practiced by the inhabitants of these sites (Plans 8, 9; Figs 13–15). The hundreds of stone clearance heaps (Plans 47–50; Figs. 52, 53) surveyed and excavated bear witness to the fact that every parcel of available ground was utilized. Farming terraces (Plans 20–30; Figs 29–32) were constructed on all of the slopes, with the exception of the rocky areas. The cultivation of olives and the production of olive oil became the principal branch of the economy. This is attested to by the oil press fragments located at Ḥorbat Leved and Ḥorbat Anusha. The fact that no winepresses were found in the region shows that cultivating olives was indeed the principal agriculture enterprise. The suitability of the region for growing olives is also indicated by the extensive olive orchards found there today (Fig. 54). Concommitantly the inhabitants of the settlement at Ḥorbat Leved raised grain, as attested by the threshing floor found at the site.

The concentration of pools (Plans 31–36; Figs. 34–45) used for storing water and the underground reservoir located south of Ḥorbat Anusha and Naḥal Mazor suggest that irrigated crops were grown on the farming terraces that were built alongside these installations. The pools were probably a by-product of the quarries and they may also have been used for bathing. Another essential aspect in the inhabitants' economy was the quarrying of stone and its transportation as indicated by the presence of numerous quarries (Plan 37; Figs. 46–49). The lime industry and the multitude of limekilns (Plans 38–44; Figs. 50, 51) documented in the Samarian Shephelah are dated to the end of the Ottoman period, these did not play any role during the local subsistence in previous periods.

CAPTIONS TO ILLUSTRATIONS